בית העלמין היהודי
בטומאשוב־מזוביצקי

הוצאת ארגון יוצאי טומאשוב-מזוביצקי בישראל

"הלמען הזמת תסיח נגו לעדה"
(יהושע כד' 27)

בית העלמין היהודי בטומאשוב-מאזוביצקי

סיכום פעולות הנצחה תשנ"ו

העורך: בנימין יערי-ולד

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

יצא לאור ע"י ארגון יוצאי טומאשוב-מאזוביצקי בישראל 1996

ועדת הספר: צבי אמזל, שלמה בירנשטוק, באטה קוסמולה, ציפי שחיבר

תרגום לאנגלית: ננסי רוכרטס, איתן טוגמן.

עריכת מלל אנגלי: דב וורצל

תרגום לפולנית: שושנה רצינסקי, אנה צביאקובסקה.

הודפס באדיבות: מדן מפעלי דפוס נצרת בע"מ

הנייר נתרם על ידי מר אברהם לנצמן

צילומים ועיצוב: בנימין ושרון יערי

יעוץ גרפי: חנוך עמית

קדם־דפוס ממוחשב: מידית הפקות

© כל הזכויות שמורות למחברים ולארגון יוצאי טומאשוב־מאז. בישראל

ברגשות עמוקים אני כותב הקדמה זו לספר על בית־הקברות היהודי בעיר טומאשוב מאזובייצקי בפולניה, בה נולדתי.

עזבתי את העיר בשנת 1935 ושבתי אליה לראשונה רק כעבור 58 שנים. בביקורי השני, באוקטובר 1995, ביקרתי גם בבית־הקברות היהודי, שם צילמתי כמה תמונות והעליתי זכרונות. בהזדמנות זו סיפרו לי, שימים אחדים לפני כן עזבו את המקום שני ישראלים יוצאי טומאשוב, שבילו במקום מספר שבועות. רק אחרי ביקורו של בנימין יערי בביתי ברחובות לפני כמה ימים הבנתי, שהיו אלה הוא ודודו שלמה בירנשטוק, שעסקו בעבודה המאומצת, המרגשת והחשובה, המתועדת בספר זה. אני מבקש להביע את הערכתי והוקרתי העמוקה לבנימין יערי על היוזמה, ההתמדה והתוצאה המוצלחת של מאמציו. מי ייתן, וספר זה ישמש כחוליה מקשרת בין העבר — דורות שאינם איתנו עוד — ודורות העתיד, שייתכן שימצאו ענין בהכרת המקורות של משפחותיהם.

פרופ׳ מיכאל סלע

מכון ויצמן למדע, רחובות

ישראל אליעזר
ריבמאן

פתח דבר

קוראים נכבדים,

בשמי ובשם אלה שעבדו השנה בבית־העלמין היהודי בטומאשוב, ועשו בעריכת הספר הזה ובכתיבתו, אני מבקש סליחה ומחילה אם פגענו, ח״ו, בזכרם ובכבודם של הנפטרים או משפחותיהם, בעבודה בשטח או בהעתקת הרשום על גבי המצבות. עשינו הכול למען הנצחת זכרם וכבודם של יהודי הקהילה טומאשוב-מזוביצקי.

בקיץ 1994 ביקרתי במשך יומיים בטומאשוב עיר ילדותי, סיירתי ברחובות העיר, נעצרתי ליד הבתים, שבהם גרו בני משפחתי, או חברי לספסל־הלימודים ולתנועת הנוער. העליתי זכרונות ודיברתי חרישית אל קירות הבתים. מובן שלא נעניתי, אך הוקל לי.

ביום השני, אחה״צ פניתי אל בית־העלמין היהודי. סופר לי, שראו שם מצבה של סבתי. שער בית־העלמין היה סגור. עברתי דרך בית־הקברות הקתולי. הסתכלתי במצבות המבריקות מלובן, בשפע הפרחים ובמבקרים העוסקים בחריצות בגינון המקום ובנקיונו. כשעברתי לבית־העלמין היהודי חשכו עיני: המקום היה דומה לג׳ונגל. המצבות כוסו צמחייה עבותה, פטריות ושכבות פיח ואבק: עשבים ושיחים מנעו גישה חופשית אל המצבות. ניסיתי לחשוף את השמות הרשומים על גבי המצבות, אבל ללא הצלחה. מצב מביך זה דיכא אותי מאוד, והחלטתי לחפש דרך לשנותו.

בשובי ארצה מסרתי לחברי באירגון יוצאי טומאשוב את תמונת המצב של בית־העלמין. העליתי רעיונות ותוכנית עבודה לטיפול במצבות. באסיפה כללית של חברי האירגון שהתקיימה בחודש נובמבר 1994 גובשה ואושרה תוכנית פעולה. בסוף אותה שנה הצגתי את התוכנית לפני ועד האירגון בניו־יורק, והיא נתקבלה על־ידם בהתלהבות.

ניגשנו להגשמה. בסוף חודש ינואר 1995 שלחנו מכתב לעיריית טומאשוב. במכתב פרשנו את תוכניתנו לשיגור משלחת לטיפול בבית־העלמין היהודי בעיר. כן כללנו בקשה מהעירייה למסור לנו מפה של בית־העלמין ולהסדיר אספקת מים למקום. במקביל חיפשנו דרכים לביצוע העבודות. נעזרנו בידע של מוזיאון ירושלים, של מהנדסים לכימיה, של בעלי ניסיון בטיפול באתרים עתיקים ובבתי־קברות.

לאחר ארבעה חודשים, כאשר בוששה תשובה מעיריית טומאשוב לבוא, פנינו בבקשת עזרה לשגרירות פולין בתל־אביב. המזכיר הראשון של השגרירות שיגר מכתב בעניינו, ותוך זמן קצר נתקבלה תשובתו של ראש העיר לשגרירות פולין בתל־אביב, ובמקביל שיגר מזכיר העיר טומאשוב, מכתב מעודד אלי התומך ברעיון של שיפוץ בית־העלמין היהודי. למכתב צורף תצלום של מפת הסביבה הקרובה של בית־העלמין. אשר לבקשתנו לאספקת מים, נאמר לנו שאין קו־מים לבית־הקברות ולעירייה אין השנה תקציב להנחתו.

ניסינו ליצור קשר עם הכנסייה הקתולית בטומאשוב מתוך ידיעה שלבית־הקברות שלהם, הסמוך לשלנו, קווי מים. באמצעות ראש המנזר הדורמיציוני בירושלים הצלחנו ליצור קשר עם הכומר הקתולי אנדזיי קרפט, פולני הגר בווירצבורג (גרמניה), שלו קשרים אישיים בטומאשוב. מר קרפט הציג את בקשתנו לפני הכנסייה בטומאשוב והודיע לנו כי התשובה חיובית. כאשר הגענו לטומאשוב התקשרתי עם הדיקן הכומר מר גראד, נתקבלתי במאור־פנים והופנתי לכומר האחראי לבית־הקברות הקתולי בעיר, מר קוולינסקי. נפגשנו בבית־הקברות הקתולי, הוצגנו לפני מנהלת

המקום, והובטחה לנו עזרה רחבה ככל שנבקש, והעיקר: אספקת מים. רכשנו צינור פלסטי באורך 90 מטר והמים זרמו.

בשבוע השני לשהותנו בטומאשוב נפגשנו עם מזכיר העיר, והקשר עימו נמשך עד עזיבתנו את העיר. יחסו לעניין היה חיובי. ביוזמתו שלחה העירייה פועלים וחומרים לסתימת פירצה רחבה בחומת בית־העלמין. על השער הראשי קבעה העירייה שלט לציון המקום והסבר של הסדרי הכניסה. מזכיר העיר מסר לנו כי תיעשה פעולת הסברה בקרב תלמידי שני בתי־הספר הגובלים בבית־העלמין, כדי ללמדם לכבד את המקום, ולמנוע מהנוער להשתמש בבית־העלמין לפעילות שאינה תואמת את המקום, כגון משחקי כדורגל.

נסענו, שלמה בירנשטוק ואני לפולין ב-15.9.1995. לקחנו איתנו תוכניות עבודה, חומרי ניקוי כימיים (גם חומר ששימש לניקוי הכותל המערבי בירושלים), כלי־עבודה, כלי־מדידה, חומרים ומכשירי־צילום.

בצהרי אותו יום הגענו ישר ממל־התעופה דרך וארשה לטומאשוב. התארחנו בבית משפחת טרוכה, שקיבלה אותנו בידידות וביחס חם. הקשר עם משפחה זו נוצר באמצעות באטה קוסמולה, שגרה אצלם לסירוגין בשלוש השנים האחרונות. גב' קוסמולה היא היסטוריונית מברלין החוקרת את מערכת היחסים ביו פולנים, גרמנים ויהודים בעיר טומאשוב בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. לקבלת מידע מהצלע היהודית במשולש זה (ויהודים אין בטומאשוב) באה הגברת קוסמולה לישראל לפני כשלוש שנים ונפגשה עם יוצאי העיר הגרים בארץ. כאשר נודע לה על תוכניתנו לצאת לטומאשוב ולטפל בבית־העלמין היהודי שם, הביעה רצון להשתתף בזה. היא אכן הגיעה לטומאשוב ביום, ששנינו הגענו שמה, והיתה שותפה פעילה בתיכנון וביצוע של הטיפול במצבות.

התמזל מזלנו ואנשי המקום ששכרנו לעבודה נתגלו כעובדים חרוצים, ולאחר כמה ימים של עבודה מצאנו בהם שותפים מסורים בחיפוש מצבות מוסתרות באדמה.

בתוכנית שהצגנו לפני האסיפה הכללית של האירגון בישראל, בנובמבר 1994 מדובר ב-250 מצבות ששרדו בבית־העלמין היהודי בטומאשוב. המטרה: פיענוח ורישום של פרטי מרבית המצבות. אחרי חודש עבודה גילינו יותר מ-2000 מצבות, וממחציתן הצלחנו להעתיק את שם המשפחה (זה היה התנאי לרישום) ופרטים אישיים נוספים.

בנוסף לשמות ולתאריכים העתקנו מהמצבות דברי הספד ותפילה, שמצאנו חרוטים על גבי המצבות. התרשמנו עמוקות מהסמלים כגון פמוטות, חיות, ציפורים שקישטו את מרבית המצבות. במהלך החיפוש נשמעה מפעם לפעם צעקה מפיו של שלמה, סימן שגילה שמות מוכרים לו על גבי המצבות. רגעי־התרגשות רבים עברנו במהלך העבודה.

בשבועיים הראשונים עבד בבית־העלמין מורה מקומי בשם יז'י וונילביץ'. מר וונילביץ', חוקר תקופת הכיבוש הגרמני בטומאשוב, מקיים קשר־מכתבים זה שנים מספר עם חברנו משה וייסברג. ביום השני לעבודתנו הגיע צעיר בשם מיכל ז'ז'ניק, תלמיד גימנסיה הלומד ממילון יידיש ועברית. גם מיכל עבד איתנו, במסירות והתעניינות רבה במשך שבועיים, עד אחד לספטמבר, יום תחילה של שנת־הלימודים.

פעלנו בשני צוותים. שלמה בירנשטוק עמד בראש צוות עובדים שבעזרת משורים וגרזנים איפשרו גישה חופשית למצבות. בהמשך שלפו אנשי הצוות במוטות־ברזל מצבות שקועות באדמה. הצוות השני ובו ההיסטריונית באטה, המורה ווינולוביץ', הנער מיכל ואני, עסק בניקוי המצבות ובהעתקת הרשום עליהן. נתגלו דברים נפלאים ביופיים ובתוכנם.

ראיינו אותנו למקומון של טומאשוב, והריאיון הוכתר בשם "הטומאשובאי מישראל". במאמר סופר על יהודים מישראל, שבאו לטפל בבית־העלמין היהודי במקום ועל פעילותו של אירגון יוצאי טומאשוב ברחבי העולם. בעקבות המאמר הגיעו למקום כמה אנשים, שהתעניינו בנושא.

עם סיום חודש הפעילות שלנו התכנסנו באולם האירוח של בית־המלון "מאזובשה", ברחוב אנטוגוניגו, כל העובדים והתומכים בביצוע העבודה, עם מזכיר העיר, שני הכמרים, מנהלת בית־הקברות הקתולי ועיתונאים משני המקומונים של טומאשוב. הוחלפו ברכות, ובכלל זה דבריו החמים של מזכיר העיר. העיתונאים הציגו שאלות. "למה באנו לטפל בבית־עלמין רק 53 שנים אחרי חיסול הקהילה היהודית?" שאל אחד העיתונאים. תשובתנו היתה ששרידי הניצולים מהשואה, לאחר שעזבו את פולין, עסקו בראש ובראשונה בשיקום עצמי, התאקלמות במקום החדש, לימוד מקצוע, ביסוס כלכלי, הקמת משפחות וגידולן. אנו בישראל עסקנו גם במלחמה על הקיום וביסוס המדינה־המולדת הישנה־חדשה. רק לאחרונה, לעת יציאה לגימלאות, הגיעה השעה להתפנות למפעל כגון זה, שעשינו עתה בבית־העלמין של טומאשוב במטרה להנציח את העבר, למסרו לדורות הבאים ולתת כבוד לאבות הקהילה ולמייסדי המשפחות.

נפרדנו באיחולים הדדיים לשלום ולשלווה ולהמשך של שיתוף־הפעולה.

בנימין יערי

הערות והסברים למבקר בבית־העלמין היהודי בטומאשוב ולמעיין בספר זה

המצבות שמהן העתקנו שמות ופרטים המופיעים כאן סומנו על־ידינו, לצורך זיהוי, במספרים בני חמש ספרות. שתי הספרות הראשונות הן מספרי השורות, ויתר השלוש הן מספרים רצים בתוך השורה.

עבודתנו הראשונה בבית־העלמין היהודי בטומאשוב היתה מדידת השטח ורישום התוצאות, כפי שמוצג במפת בית־העלמין המצורפת לספר.

לבית־העלמין צורת האות ר'. השער הראשי שוכן ברחוב גנרל גרטה רובעצקי, בין הבתים מספר 39 ו-43.

משם, מהקו ההתחלתי בדרום ועד לקצה הצפוני, הגובל בבית־הקברות הקתולי, האורך הוא 213 מטר, הרוחב — 64 מטר. אורך הזרוע העלינה המקבילה לבית־הקברות הקתולי הוא 236 מטר. הרוחב (במקביל לרחוב סמוטנה) הוא 74 מטר.

שטחו של בית־העלמין הוא 26.4 דונם.

תחילה סימנו את השורות: שורה מספר 1 היא הצמודה לחומה המזרחית, בהמשך ניתנו מספרים לשורות עד השורה ה-20 ועד בכלל, הגובלת בחומה המערבית.

בחלק העליון של בית־העלמין נמשכות השורות מ-21 והלאה.

לכל מצבה הוספנו שלוש ספרות, מדרום לצפון כך נתנו כאמור למצבה מספר זיהוי בן 5 ספרות.

על גבי המצבה רשמנו את המספר שלה בטוש שאינו נמחק בגשם.

אותו מספר נרשם, ברשימת המצבות מצד שמאל של דף הרשימה.

ברשימת 6 טורים כדלקמן:

בטור — 1 שם המשפחה והשמות הפרטיים

בטור — 2 שם האב

בטור — 3 שם הבעל (אשת...)

בטור — 4 שנת הפטירה

בטור — 5 * ארבע סימנים: הסימן * — מציין תפילת אל מלא רחמים
(ספרנו 28 מצבות כאלה) הסימן ** — מציין דברי הספד או שבח על הנפטר
הסימן # — תצלום המצבה נמצא אצלנו הסימן @ — שקופית נמצאת אצלנו

בטור — 6 מספר הרישום של המצבות שסומן על ידינו.

מימין לכניסה הראשית מצאנו ערימה של מצבות. מצבות אלה הוצאו על־ידי הגרמנים מבית־העלמין ובהן רוצפו מגרשי־חנייה למשאיות במקומות שונים בעיר. לאחר המלחמה החזירה העירייה את המצבות מהחניונים אל בית־העלמין וריכזה אותן במקום אחד.

הפרדנו חלק מהמצבות וניסינו לזהות את הרשום על גביהן. ההצלחה היתה חלקית: התברר, שתוך תנועת המשאיות על גבי המצבות נמחקו מרבית האותיות החרוטות על גביהן. את המצבות שהכתוב עליהן ניתן לפיענוח סימנו במספרי זיהוי ושתי הספרות הראשונות (השורה) ניתנו להן: 90. (לדוגמא מצבה 90041).

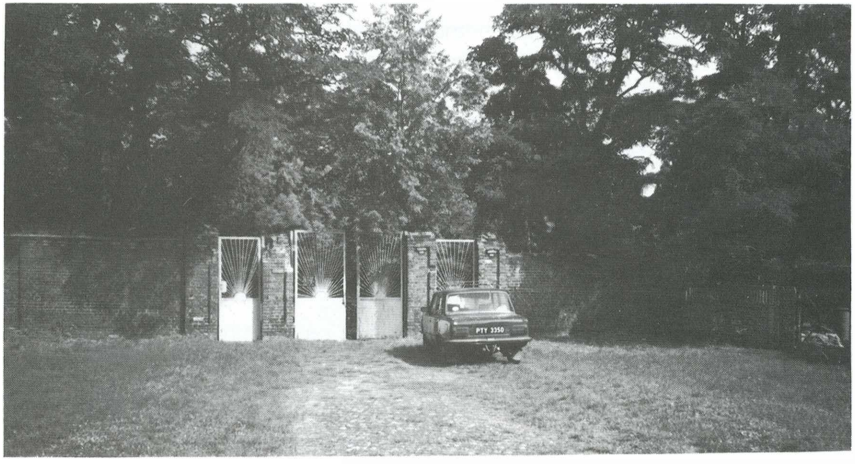
בבית־הקברות נמצא מיבנה ששימש בעבר למגורי הקברן היהודי ומיכנה קטן לידו ששימש כחדר־הטהרה. חדר זה משמש היום כלול תרנגולות ובבית־המגורים, גר זוג קשישים, אביונים, חולים וחביבים. הגבר סיפר על ידידותו רכת השנים עם הקברן של בית העלמין־היהודי, וקרא לו בשם אחיל אייזמן. בצער סיפר אין שיום אחד באו שני גרמנים במדים לבית־העלמין והרגו ביריה את אייזמן ז״ל, ליד הבית שבו גר.

על בסיסן של כמה מצבות מצאנו ״פרסומת עצמית״ של תורמי המצבות כלהלן: 1. גולדברג, רח' וורשבסקה, 44 טומאשוב 2. באצינסקי, רח' קז'יז'בה, 19 טומאשוב 3. צ.ה. לעבענברג, רח' ליטעבסקה, 33 פיוטרקוב. 4. סאטאט רחוב זגרז'ר מס', 30 לודז'.

צילמנו מאות תמונות ושקופיות בבית־העלמין. ברשימות סימנו את המצבות שיש בידנו תמונות או שקופיות שלהן. משפחות שידרשו זאת נספק להן עותקים. ברצון נענה לשאלות לגבי בית־העלמין או המצבות. אפשר לפנות: למשרד הארגון, ברח' דיזנגוף, 158 תל־אביב או ליו״ר הארגון, בנימין יערי רח' הדרור, 6 חולון 58801 טלפון 03-5505432.

חובה נעימה לנו להודות לרבים וטובים שסייעו בתכנון, בהכנות ובביצוע של העבודה בבית־העלמין בטומאשוב־מאזוביצקי וכן האנשים הנדיבים והחברים המסורים שעזרו, שקדו ותמכו רבות בהוצאת הספר. יבואו כולם על הברכה.

המערכת

המסע לטומאשוב.

ביום ג', 15.8.95 הגענו לפולין במטוס החברה הפולנית "לוט". וארשה קיבלה אותנו בגשם שוטף. עלינו לאוטובוס לטומאשוב, שנסע באיטיות, עצר בדרך במקומות רבים, עיירות וכפרים, שהכרזת שמם העלתה בי זכרונות מהעבר. בנעגועים נזכרתי בחיים היהודיים התוססים שהיו באיזור זה, בתמונות מהעבר. הגענו לטומאשוב, והתאכסנו ברחוב שקולנה, הסמוך לרחוב פולנה. בבית שברחוב פולנה מספר, 22 היה "תלמוד תורה" שלי. את קולות הילדים היהודים לומדי התורה לא שמעתי ומהר מאוד התפכחתי מהחלומות, לא נשאר זכר לעבר, אין יהודים ואין דבר שיזכיר את עברי. מטרת נסיעתנו היתה למצוא מצבות בבית־העלמין היהודי. לחשוף לרשום ולצלם אותן לשם שימור והקמת יד לזכר היהדות המפוארת שחייתה שנים רבות בעירנו עד לפני 50 שנה, שהנאצים השמידו את כל יהודיה יחד עם כל יהודות פולין.

מיד לאחר שהגענו לטומאשוב נפגשנו, בנימין ואני, עם גב' באטה, שבאה לעזרה מגרמניה ועם כמה מאנשי המקום. דנו בתוכנית העבודה, שהכנו עוד בארץ, הזמנו עובדים ולמחרת בבוקר התחלנו בעבודה.

בית־העלמין היה מוזנח. מרבית המצבות היו עקורות ממקומן, אחרות היו הפוכות עם הכתב לכיוון האדמה. היו גם מצבות מנותצות ושבורות. בכל מקום שהיה שיש הוא נעקר. מרבית המצבות היו מלאות טחב וקשה היה לזהות את הכתוב. גדר בית־הקברות היתה פרוצה ונערי הסביבה שיחקו כדורגל בחלק המערבי שהיה ברובו ריק ממצבות.

הגישה למצבות היחה קשה. קוצים, שיחים ועשבי־בר מנעו אפשרות להתקרב ובכמה מקומות הצטבר זבל ולכלוך שהותירו אנשים, שהפכו את האיזור למקום־מפגש למטרות שונות ומשונות. ממש חורבן, אין כפרה על המעשים שעשו לחיים וגם למתים.

העבודה היתה קשה מאוד: היה צורך להפוך את המצבות שהן כבדות מאוד, לנקות אותן כדי שיהיה שאפשר לקרוא את הכתוב עליהן, להתקין מעברי־גישה, לעקור שיחים ולנכש עשבים. מבוקר עד ערב עבד כל הצוות, כולל אנשי המקום, במסירות וממש בהתלהבות. גילינו מצבות יפיפיות, שחרוטים עליהן באמנות דקה ועדינה חיטובי פרחים, כותרות, פמוטות, ספרים, קופסאות צדקה, ידיים פרושות לברכה, שישה סדרי משנה, חמישה חומשי תורה ופיתוחים בסגנונות שונים.

ברוב המצבות הכתוב הוא בעברית, ובחריטה יפה מאוד, בחלק מהמצבות היה כתוב גם בפולנית. מורגש שעושי המצבות היו אמנים שהשקיעו בהן הרבה נשמה ואהבה.

ידענו, שחובה עלינו לעשות את העבודה למען הדורות הבאים אחרינו, שיידעו ויזכרו את תולדות עירנו. אל לנו לשכוח את משפחותינו, חברינו, שכנינו וכל הקהילה שזה הסימן האחרון לה שנשאר במקום ולהנציח את זכרם לעולמי עד. ת.נ.צ.ב.ה

העיר עצמה נשתנתה מאוד: בתים רבים נמחקו, המרחבים גדולים. חל שינוי עצום מתמונת העיר הזכורה לי, אין רואים ברחובות מוכרי נפט, אין עגלות ומרכבות עם סוסים, יש רמזורים, מכוניות, שלטים מוארים.

האנשים לבושים יפה, הרחובות נקיים, הרבה ירק וצמחיה, גנים ציבוריים יפים, השמש זורחת, אבל אין אף יהודי בעיר, אין שום זכר לחיים היהודיים העשירים שהיו פה. תמה תקופה, נסגר מעגל של חיי היהודים בטומאשוב, באסון הגדול, בהשמדה האכזרית והמוחלטת, בשואה.

לסיום העבודה, שארכה בדיוק חודש ימים, נפגשנו עם כתבים מהעיתונות המקומית, מזכיר העיר, כמרים מהכנסיה הקתולית והאנשים שעבדו יחד איתנו בנאמנות ועזרו לנו רבות. הודינו לכולם על העזרה שהושיטו לנו. שמחנו כשהובטח לנו, שבעתיד ישומר ויתוחזק על ידי שלטונות העיר, בית־הקברות היהודי.

הזכרונות מהעבר מוסיפים להלום והלב ממאן להאמין, שכך נסתיים הכול.

נסתיימו החיים היהודיים בעיר, שבה נולדנו וגדלנו.

נולדתי בטומאשוב בשנת 1911 עזבתי את העיר בדרכי לישראל ב-1939 לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. חזרתי לטומאשוב בשנת 1995. סגרתי מעגל בבית־הקברות היהודי בעיר טומאשוב. כך הונצח זכרה של קהילה שנחרבה.

אנו מקווים לעתיד טוב יותר, שבו לא תהיינה מלחמות ושואה. לא עוד!...

שלמה בירנשטוק

עיירה פולנית ובית־העלמין היהודי שלה

טומאשוב-מאזובייצקי היא אחת הערים הצעירות בפולין. היא קיבלה את מעמד ה"עיר" רק בשנת 1830. במקורה היתה עיר מושב לקבוצות אתניות שונות. מייסדה — גרף אנטוני אוסטרובסקי, חלוץ ויזם תעשייתי וכמו כן רפורמטור עסקי, הזמין למפעלי האריגה שלו בטומאשוב, אמני אריגה גרמניים ואורגים וסוחרים יהודים. בסוף המאה ה-19 היה רוב יהודי בעיר טומאשוב. בשנת 1892 חיו בטומאשוב 7768 יהודים, 5505 פרוטסטנטים ממוצא גרמני ו-5480 קתולים. בתחילת המאה עשרים, השתנה המאזן כתוצאה מהגירת איכרים עקב יצירת מקומות עבודה שבא בעקבות הגברת התיעוש. בזמן הזה הפך המיעוט הקתולי־פולני לרוב, והיהודים והפרוטסטנטים למיעוט. יש לזכור, שהיהודים שחיו תחת שלטון הצאר בקונגרס פולין היו מיעוט לאומי בעל זכויות מוגבלות.

עם הקמת פולין העצמאית לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, השתנה המצב מיסודו. הפולנים מצאו את עצמם במדינתם והיהודים והגרמנים הפכו לאזרחים פולניים הנהנים מזכויות אוטונומיות תרבותיות שהוקנו להם מכוח הסכם הקמת המדינה. מצב זה הביא לסכסוכים וחיכוכים רבים בין מלחמות העולם. במלחמת העולם הראשונה כבשה גרמניה את האזור, שדדה את המפעלים ושיתקה את הכלכלה. לאחר המלחמה נתקל שיקומה של תעשיית הטכסטיל בקשיי שיווק בגלל אבדן השווקים הרוסיים. למרות מאמצי התעשיינים היהודיים והגרמנים הייתה טומאשוב בין שתי מלחמות העולם לאחת משלוש הערים הפולניות בעלות אחוז האבטלה הגבוה ביותר במדינה. ב-1930 היתה האוכלוסיה מורכבת מ-27% יהודים, 9% גרמנים ו-63% פולנים.

איך חיו התושבים תחת תנאים קשים כאלה? איך היו היחסים ביניהם? הסופר היהודי זוסמן סגלוביץ שביקר בעיר ביולי 1936 ביטא את התרשמותו: "עיר מקורית באמת בה הארובות של המפעלים מוקפות בעצים ירוקים". הוא גם הוסיף ואמר, כי היחסים בין שלושת העמים היושבים בעיר נראים אנושיים יותר וחבריים יותר מאשר במקומות אחרים. (ב — "Tomaszow ilustrowany" miesiecznik, יולי 1936). לעומת זאת, במאמר אחר כותב סופר טומאשובי יהודי אחר שלאט לאט, ההסתה המורעלת של האנטישמיות תוקפת את האוכלוסיה של טומאשוב.

טומאשוב, שידעה בתולדותיה תהפוכות רבות שכללו הרבה סבל ומעט רווחה ועושר, איבדה את הייחוד התרבותי שלה לבלי שוב בזמן מלחמת העולם השניה כתוצאה ממדיניות הכיבוש הגרמני ההרסנית. משטר הטרור שהשליטו הגרמנים גרם לאוכלוסיה הפולנית סבל ואובדן. כמעט כל האוכלוסיה היהודית הושמדה בטרבלינקה. התושבים, ממוצא גרמני, נסו בינואר 1945 לכיוון מערב. אלה מתוכם שלא הספיקו לברוח, עזבו מאוחר יותר. לרוב אחר מאסר במחנות שונים בגרמניה, חלקם נמלטו לברית־המועצות וכך ניצלו וחלקם ניצלו בכך שחיו תחת זהות שאולה בפולין, ריגה או במקומות אחרים. אם הם חזרו לאחר המלחמה אל עירם, היה זה רק לשהיה קצרה. לרבים הפכה פולין לבית־הקברות של יקיריהם, אחרים חשו באווירת שינאה כלפיהם במיוחד לאחר הפוגרום של קילצה שאירע ביולי 1946 ובגלל זה עזבו. את היהודים יוצאי טומאשוב אפשר למצוא היום בישראל, ארה"ב, אוסטרליה, קנדה, צרפת ובמקומות אחרים.

מה יכולה היסטוריונית ששמה לה למטרה לחקור את יחסי העמים בפולין בין שתי מלחמות העולם למצוא היום בעיר שהיתה מעורבת בעבר כדוגמא טומאשוב? האם נשארו עקבות מהותיים כיום של התושבים שישבו שם בתקופה הנדונה ואינם נמצאים שם יותר ואשר יחד עם זאת השפיעו על ההתפתחות וההיסטוריה של העיר? במבט ראשון נראים רק סימנים מועטים מאוד. אולם כאשר מתעמקים יותר בהכרת המקום אפשר לזהות בניינים ומקומות המעידים על הימצאותם בעבר של

יהודים וגרמנים פרוטסטנטים במקום. נמצאות כאן עדיין וילות שהיו שייכות בעבר לתעשיינים היהודיים והגרמנים שהתגוררו אחד ליד השני ובקרבת מקום המפעלים הישנים על ארובותיהם הגבוהות. כמו כן קיים עדיין בית־הספר הגרמני "VOLKSSCHULE REJ MIKOLJ", הנמצא ברחוב "TKACKA" ממול בית המרחץ היהודי והמקוה המשמשים היום לשוק. כמו כן אפשר לזהות את שרידי הגימנסיה היהודית ברחוב "PILSUDSKI".

סימנים ברורים לעקבות הפרוטסטנטים הם שתי הכנסיות האוונגליות: הקטנה והוותיקה הנמצאת בכבר "KOSCIUSZKO", בכבר הגדולה יותר הבנויה מלבנים חומות בסגנון גוטי בשנת 1903 — ה"KIRCHE ERLOSER" — שברחוב "ANTOGONIEGO" המשרתת היום קהילה אוונגלית פולנית קטנה כבית אלוהים. על מצבות בית־העלמין האוונגלי אפשר לקרוא שמות של אישים בעלי חשיבות מקומית. מבית־הכנסת הגדול של טומאשוב שנבנה בשנים 1864-1878, והמקום בו הרב שמואל הלוי שהיה ממנהיגי המזרחי וחבר הסיים הפולני 1928-1936 פעל ונשא את דרשותיו, לא נשאר כל זכר. הוא נשרף ביחד עם עוד שני בתי־כנסת שהיו ברחוב "WARSZAWSKA" וברחוב "JROSOLIMSKA" בליל האחד באוקטובר 1939 על־ידי נאצים ממוצא גרמני. כיום לא נמצא בטומאשוב שום שלט או מצבה לציון זכר בתי־הכנסת במקום. הסימן היחיד לקיומה של קהילה יהודית תוססת ופעילה בטומאשוב נמצא בבית־הקברות היהודי המוזנח והחרב המרוחק ממרכז העיר ושוכן בסמוך לבית־הקברות הקתולי והפרוטסטנטי. למעשה משקף בית־הקברות את ההיסטוריה של היהודים בטומאשוב. ה"חברה קדישא" של העיר שיחקה, כמו בכל קהילה יהודית, תפקיד חשוב בחיי העיירה. גם בטומאשוב, כמו בערים אחרות, היו באמצע המאה ה-19 מחלוקות בין החרדים והרפורמים בקשר להילכות קבורה. בעיתון היהודי בשפה הפולנית "ISRAELITA" מה-22.8.1878 אנו מוצאים כתבה על הסוחר דוד הלפרין שהיה שנים רבות ראש הקהילה ושדאג לרכישת עגלת מתים שבחסרונה היו נושאים את המתים על עגלות. הוא גם זה שבנה את חומת בית־הקברות הנמצאת עד היום וקבע סידורי קבורה. בעיתונות היהודית של טומאשוב מהתקופה של בין שתי מלחמות העולם אנו מוצאים פירסומים על טכסי הלוויות של אישים יהודיים מוכרים שאירעו בתקופה זו. לא רק יהודים השתתפו בלוויות אלה שנמשכו מהעיר על פני המסלול הארוך עד בית־הקברות היהודי. אנו מוצאים עדויות לכך שבהלוויותיהם של הציוני אהרון ליכטנשטיין בשנת 1928, ושל הבונדיסט אברהם יעקובוביץ בשנת 1933 נשאו נכבדים לא יהודים הספדים על הקבר הפתוח.

תחת שלטון הכיבוש הנאצי, נאלצו היהודים של טומאשוב לעבור מדצמבר 1940, להתגורר בגטו שברובע מסוים בעיר בתנאי צפיפות גדולים. בדצמבר 1941 ננעל הגטו. באותה שנה התמלא בית־הקברות היהודי בקברים רבים של ילדים ומבוגרים יהודים שברחו מהגטו בגלל הרעב כדי לחפש מזון ונתפשו והומתו ללא רחמים על ידי המשטרה. גופותיהם היו נאספות על־ידי חברי המשטרה היהודית ומוטענות על עגלות־משא שהיו משאירות עקבות דם על הכביש בדרכן לבית־הקברות. קרובים לא הורשו להשתתף בלוויה ולא נערך כל טכס דתי. הגופות הללו כמו הגופות של חולי הטיפוס שמתו וגוויות הקורבנות שהומתו בחקירות עינויים, נזרקו לתוך קברי אחים גדולים ללא ציון שם. מאוחר יותר, הורו הגרמנים להעביר מצבות כדי להשתמש בהם לריצוף כבישים.

לאחר המלחמה היו נסיונות של יהודים להקים מצבות לקרוביהם שנפטרו במקום או במחנה הריכוז בטרבלינקה, אך חלקן של המצבות הללו נהרסו זמן קצר לאחר שהוקמו. היהודים המעטים שחזרו והתיישבו שוב בטומאשוב לאחר המלחמה, מצאו בה גם מקום קבורה. אולם לא תמיד את מנוחתם האחרונה. כך זה היה למשל במקרה של פטירתו של הרופא ד"ר פביאן וורשבסקי,

ששרידיו הועברו לקבורה קבועה בוורשה. ההיסטוריה של בית־הקברות היהודי היא גם בחלקה ההיסטוריה של תושבי העיר.

בר־שיחי הטומאשובאי הראשון בפברואר 1993, היה חבר בקהילה האונגלית אותו שאלתי על בית־הקברות היהודי. הוא רשם לי את מיקומו מעל מפת העיר וציין את ההזנחה והחורבן שלו. על שאלתי אם אי אפשר לעשות משהו הוא ענה לי בשאלה מי יעשה זאת על כך לא היתה לי כל תשובה. במאי אותה שנה, חיפשתי את המקום העצוב הזה שמצבותיו עשויות להיות העדות היחידה לחיי הקהילה היהודית שחיה בעיר זו. המצבות הממוטטות נראו לכאורה כתוצאה של פגעי הזמן והטבע, אולם במקרה זה אין זה מוקדם מדי? שיחזור ותיעוד היסטורי של עולם הרוס אינם משיבים לתחיה את הקורבנות אולם האם הבאים אחר כך אינם לפחות לעשות נסיון להכיר את מה שהושמד?

המשך המחקר שלי על החיים בטומאשוב-מאזובייצקי לפני מלחמת העולם השניה הביא אותי באפריל 1994 לתל־אביב שם פגשתי ושוחחתי עם שמונה יוצאי טומאשוב. אחד מהם היה בנימין יערי יו"ר ארגון יוצאי טומאשוב בישראל. להפתעתי, הודיע לי מר יערי במכתב מספטמבר 1994 שהוא היה ימים ספורים לפני כן בטומאשוב — העיר בה נולד ובילה את ילדותו ונעוריו — וכאשר ביקר בבית־הקברות ההרוס של העיר, החליט במקום להנציח את זכר בית הקברות היהודי ובאמצעותו גם את הקהילה היהודית של טומאשוב. ללא מחשבה מרובה הצעתי את עזרתי. באוגוסט 1995 הוגשמה תוכניתו של בנימין יערי. הוא הגיע עם דודו שלמה בירנשטוק מישראל ואני מברלין וביחד עם עוד ארבע מתושבי טומאשוב בנינו צוות עבודה בלתי רגיל. תוך כדי עבודה בבית־הקברות הנקרא בעברית גם "בית החיים" קמו לתחיה תושבי העיר כשבנימין ודודו שלמה מוצאים מצבות ומספרים באופן ספונטני על האנשים ששמותיהם רשומים על האבן. בזמן העבודה, גרנו בנימין, דודו שלמה ואני אצל ידידתי הטומאשובאית אורסולה טרוכה שבכושר האירגוני שלה, וברצונה הטוב, עזרה לנו בכל הבעיות היומיומיות הכרוכות בביצוע העבודה ובנוסף גם פינקה אותנו לאחר העבודה במיטב יכולתה. אנחנו הרגשנו את עצמנו מוגנים גם ברגעים הקשים של זכרונות וכאב. דבר שלא העזתי לחלום עליו בעת ביקורי הראשון בעיר כזרה ומנוכרת, התגשם פתאום כאשר גרמנים, יהודים ופולנים נפגשו ושוחחו שוב יחד בטומאשוב באווירה של אחווה ואמון.

באטה קוסמלה

תולדות יהודי טומאשוב, 100 שנה ליסוד הקהילה, תקצ"א-תרצ"א (1831-1931)

הגרף טומאש אוסטרובסקי, ברצותו לייסד את היישוב טומאשוב, הקים בית־חרושת לאריגה במרכז היער. כל האדמות בסביבה היו בבעלותו. אל היישוב שהקים הזמין הגרף גרמנים מומחים לאריגת טקסטיל וגם יהודים סוחרים מנוסים. טומאש אוסטרובסקי העניק לכל המתיישבים חלקות־אדמה ומכר להם עצים לבניית בתים, בתשלומים רב־שנתיים.

היהודים רכשו את האריגים, שיצרו בבית־החרושת. על גבי עגלות רתומות לסוסים הובילו את הסחורה למרחקים ושם מכרו אותה בשווקים.

לאחר מות הגרף טומאש (1817) השתדל בנו, הגרף אנטוני אוסטרובסקי, אצל השלטונות בוורשה, שטומאשוב תוכר כעיר, כן פעל להענקת מעמד של קהילה עצמאית ליהודי המקום. עד אז השתייכו יהודי טומאשוב לקהילת אויאזד, ושם קברו את מתיהם. אויאזד היתה קהילה ותיקה ובית־הקברות היהודי היה קיים שנים רבות.

בשנת 1830 כאשר הוכרזה טומאשוב לעיר, קיבלו גם היהודים היתר להקים בה קהילה עצמית. בשנת 1831 הוקמה הקהילה היהודית של טומאשוב ובשנה אחריה, אישרה הנהלת העיר לקהילה היהודית לגבות דמי שימוש מהמקווה, מהעליות לתורה, מהשחיטה הכשרה ומטקסים של ימי אזכרות.

הגרף אנטוני אוסטרובסקי נתן במתנה לקהילה היהודית, כמו לקתולים ואוונגלים, חלקות אדמה להקמתם של שלושה בתי־קברות.

המצבה הראשונה בבית־הקברות היהודי הוקמה בשנת תקצ"א (1831) ליהודי לא מקומי, שנקבר שם.

במקביל להקמת בית־הקברות נוסדה בטומאשוב "חברה קדישא", על־ידי ר' לייבקע זילבר. אביו נהרג בכפר טשיסטע ליד פרגה, בהתקוממות בשנה 1831.

משה פיינקינד

עקבות המרד הפולני בבית־הקברות

בראשית היווסדה של טומאשוב היתה הקהילה היהודית קטנה, וישביה לא דאגו לבית־קברות בתחום העיר, אלה הובילו את מתיהם לקבורה לאויאזד הרחוקה מטומאשוב חמשה־עשר קילומטר. ברבות הימים, כשהקהילה גדלה ושיגשגנה, קיבלו מייסדי העיר מהרוזן אוסטרובסקי חלקת אדמה בשכנות עם בתי־הקברות הקתולי והלוטרני, וכנראה שלושתם נוסדו בזמן אחד, כי מידתם ושטחם שווים. באיזה תאריך נוסד בית־הקברות נשכח מלבות התושבים, וגם על המצבות אי אפשר למצוא שום תאריך. המצבות שנשארו שלמות עד היום אף על פי שנטשטשו ונמחקו הכתובות שעליהן, ראויות עוד היום לתשומת לב של בעלי טעם טוב באומנות הפיסול והחיטוב, כי הן מצטיינות במלאכת מחשבת, באמנות דקה ועדינה, עם חיטובי פרחים, כותרות מנורות, ספרים וקופסאות של צדקה: ידיים פרושות לברכה, ועוד סמלים כאלה היפים עד להפליא והמעידים, כי המחוקק היה ראוי בכשרונו להיות אומן פסל מיוחד במינו. בין שאר המצבות המושכות אליהן את עינם של בעלי טעם וחוש ליופי, שתי מצבות של שתי אחיות שנקברו ביום אחד, ועל כל מצבה שלהן חרוט הנשר הלבן הפולני המתנוסס ביופיו והדרו. לפי הידיעות המעטות, נהרגו שתי האחיות בידי הרוסים. שמותיהן ויום קבורתן נמחקו ולא ידוע אם הומתו בשעת המרד של 1831 או במרד בשנת 1863. קרוב לוודאי שהדבר קרה בשנת 1831, כי לפני שישים שנה כבר דרשתי וחקרתי זקנים שונים בענין זה ולא זכרו להגיד לי דבר ברור.

זקני העיר לא פסקו לספר, כי בשנת המרד 1863 היתה יהודיה אחת מבנות טומאשוב מפקדת על פלוגה של מורדים והרבה פעמים עברה עם פלוגתה דרך העיר, רכובה על סוס. ביום שלישי אחד, יומא דשוקא, נאמה לפני האיכרים שבאו לעיר למכור את תוצרתם, ועוררה והלהיבה אותם להשתתף במרד. היא היתה תחת מרותו של הגנרל לאנגיביץ שניהל את הקרבות בחבל אופוצנו, ושם משפחתה היה אלטשולר. לפי זה אפשר לשער, כי המצבות עם הנשר הפולני הן שלה ושל אחותה. עוד מצבת ברזל שהכתובת שלה כולה כשפה הפולנית וגדורה בגדר של ברזל, עומדת על קברו של הד"ר שנצר...

יעקב שטיינמן

מצבות מספרות

קהילת יהודי טומאשוב־מזובייצקי מנתה כ-31,000 נפש ערב מלחמת העולם השנייה. בבית־הקברות היהודי עומדות רק כמה מאות מצבות. מפעל הניקוי והחיפוש, שבוצע השנה הוסיף עליהן. התמונות, שהביא עמו בנימין יערי, מאפשרות סקירה ראשונית וחלקית של מצבות אילו. מאחר שבית־קברות זה החל לשמש לקבורה בשנות ה-30 של המאה ה-19, אין לצפות למצבות עתיקות יותר. הקדומות שבמצבות שקעו וכוסו בשכבות של עלי־שלכת, שכן האיזור מיוער. אלו שהוצאו מתחת לאדמה נשתמרו היטב מהיותן מכוסות עפר, אך מכיוון שרוב המצבות עשויות מאבן־החול הפולנית, אשר הזמן אינו משמר אותה היטב, ניטשטשו חלקן וכתובות ההספד בהן קשות לקריאה. נוסף על כך, ברוב המצבות מן המאה ה-19 לא נהגו לחרוט שמות משפחה, אלא שם פרטי ושם האב בלבד, על כן לא תמיד טרחו לצלם אותן היטב ובשלמותן. כל זה מקשה את "קריאתן" והבנתן של מצבות קדומות אלו, העשירות בתיאורים סמליים ואשר איכותן האמנותית ניכרת למרות שיני הזמן. כדי להבין מצבות יהודיות בפולין צריך לא רק לקרוא את כתובות ההספד עליהן ולהתפעל מן העיצוב האסתטי, כי אם גם "לקרוא" את התיאורים המעטרים, שכן עיטורים ארכיטקטוניים, חפצים, צמחים, חיות ואף צורות אנושיות המופיעים עליהן — אין תפקידם בדרך כלל עיטורי גרידא, אלא יש בהם משמעות וכוונה למסור משהו למסתכל.

אתחיל בקבוצה "מודרנית" מבין מצבות טומאשוב. מצבת ר' משה בן ר' יהודה קנעכט משנת תר"צ\1930 (תמונה מס' 1), ומצבת ר' משה סאלמאנאוויטש (תמו' מס' 2, תאריך בלתי ברור) — משותף להן הסגנון ה"גיאומטרי". הוא מושפע מן הסגנון הבינלאומי בארכיטקטורה שלאחר מלחמת העולם הראשונה: צורת ה"שער", הרווחת גם במצבות מוקדמות יותר, כפי שנראה להלן, מסוגננת כאן בקווים ישרים ומעגליים בלבד. שני עיטורים מאפיינים מצבות אלו — "זר הניצחון" ומגן־דוד. "זר הניצחון" עשוי עלים ופירות של עץ הדפנה, בסידור מלאכותי על סרט אופקי או מעגלי, אשר צדדיו נופלים אנכית בצדדים. עיטור זה לקוח מן הזרם הניאו קלאסי בתרבות המערב. הוא נושא משמעות של תפארת וניצחון, שכן בעולם הקלאסי נהוג היה לעטר את המנצח בזר דפנה. מגן־דוד על המצבות, אשר נעשה סמל לציונות, מעיד על הנושא לתפארת וניצחון ועל היות הנפטר ציוני. שני העיטורים נדירים על מצבות מסורתיות בפולין לפני התנועה הציונית. מצבת זאב מיכאל פריד (?), משנת תר"ע\1910, היא מצבה מסורתית של אדם, שהיה כנראה ציוני מן התקופה שלפני השפעת הסגנון הבינלאומי (תמו' מס' 3). יש בה סמלים מסורתיים ומגן־דוד גדול מעל לספר. ספר ציוני? אם הייתה עליו כתובת מעידה — היא נטשטשה ונעלמה. מצבת רחל קירשבוים משנת תרצ"ו\1936 היא מצבה "מודרנית" של אישה שכנראה לא הייתה ציונית, אלא קרובה לתרבות הפולנית, שכן שמה מופיע גם בלועזית (תמו' 4). היא מעוטרת ב"זר הניצחון" המודרני ובמנורת השבת. הסמל המסורתי הנפוץ ביותר על מצבות נשים. כפי שנראה להלן, מופיע בה סמל זה בצורה לא מסורתית: מוקטנת ובמסגרת מעגלית. מצבות של ציונים הן מרובות בטומאשוב. נמצאה גם מצבה, שהכתובת עליה מעידה, כי הנפטר היה מאנשי ה"בונד". מצבות אחרות נושאות כתובות לועזיות בלבד, עדות למידת התבוללות בתרבות הכללית. מצבות רבות נשדדו או נשברו שכן היו עשויות אבן יקרה יותר מאבן־החול הפולנית — גרניט או שיש. שודדים שברו מצבות רבות עשויות אבן־חול, כדי להוציא מהן לוח שיש, שהיה משובץ בהן. לא ארחיב עליהן את הדיבור.

המצבות ה"שער". הרבה מן המצבות בטומאשוב מעוצבות בצורת "שער" אשר בתוכו לוח עם כתובת ההספד, לאמור: שני עמודים בעלי בסיס וכותרת תומכים בקורה ובמיבנה־על, הטימפנון מעליה. המצבות המוקדמות מסתיימות בדרך כלל בצורה חצי מעגלית למעלה, או במקרים מעטים, כאשר סיומה של המצבה אופקי, הצורה החצי מעגלית מגולפת בה. לדוגמה, מצבת יעקב משנת תרל"ה\1873 (תמו' 5, ימין) ומצבת צבי יצחק (תמו' 5, שמאל), כאן ראוי להוסיף, שבמצבות קדומות ניתן לקרוא את שם הנפטר באותיות מוגדלות בראשי השורות, וכך קראתי את השמות בשתי מצבות אלו. מצבות "שער" מאוחרות יותר נסתיימו למעלה בצורה מעוגלת, לעתים גם בצורה גמלונית משולשת; בשני המקרים הן מעוטרות בשתי צורות דמויות קרניים בשני הצדדים. דוגמה לכך היא מצבת ר' משה יהודה קנעכט (תמו' 6, השנה אינה ניתנת לקריאה). נראה שצורת "ה"שער" על המצבות מופיעה גם היא בהשפעת הניאו־קלאסיציזם הרומנטי. אך מוטיב ה"שער" הוא מן הנפוצים באמנות יהודית גם קודם לכן: בארונות קודש, פרוכות, מנורות חנוכה, דפי שער של ספרים וכתובות. משמעויותיו שונות בהתאם לחפץ ולזמן, החל בתקווה לגאולה על מטבעות בר כוכבא וכלה ב"זה השער לה' צדיקים יבואו בו" (תהילים, קי"ח, 20), פסוק המעטר שערי בתי כנסת, ארונות קודש ופרוכות. למרות ריבוי השערים באמנות יהודית נראה שמיבנה ה"שער" של המצבות אינו חיקוי בלבד לצורה מקובלת, אלא בעל משמעות סמלית משלו, נוסף על הנזכר לעיל. מושג הקבר כבית לנפטר והכניסה אליו דרך שער הוא עתיק בתרבות היהודית כשם שהוא מקובל בתרבות הכללית. במקרא יש כמה איזכורים של שער כניסה לעולם הבא. "הנגלו לך שערי מות ושערי צלמות תראה" נאמר באיוב (לח, 17). צורות ה"קרניים" המעטרות מצבות שער רבות, עשויות להעיד על סמליות בעלת יחוד יהודי והן מיוחסות לצורות, שמקורן בתרבות הכללית. צורות אלו מעוצבות לפעמים בצורת קרניים ממש ולפעמים מעוטרות במוטיב צמחי מסוגנן של תימורה. "קרניים" אלו אינן אלא האקרוטריה —הצורות שעיטרו את הפינות התחתונות של משולשי גגות־הגמלון במבנים של התקופה ההלניסטית־רומית. הן מעטרות מצבות יווניות עתיקות וסרקופגים רומיים— אותם ארונות קבורה מאבן שצורת בית להן. צורות "קרניים" אלו מתחדשות על המצבות בעקבות הסגנון הניאו־קלאסי כמו מיבנה השער. מתחדשות, אמרתי, שכן מערות קבורה יהודיות מסוף ימי בית שני מעוטרות בצורות גמלון עם אקרוטריה. לא היססו לאמץ צורות מן התרבות הכללית למצבות מסורתיות, אבל ייחסו להן משמעות סמלית מן המסורת היהודית. עדות מעניינת לנאמר לעיל קיבלתי מפי מר ישעיהו קווה, עושה מצבות בארץ, בן נכד ונין לעושי מצבות מקאליש, פולין. לשאלתי מהן צורות אלו שנהג אביו לגלף על המצבות הוא ענה, שאלו הן קרני המזבח, וכך גם נקראו בפי עושי המצבות בקאליש. בצעירותו, כאשר עבד בעסק המשפחתי, נהגו לעצב כמעט את כל המצבות עם קרני מזבח. יש, אם כן, ל"קרניים" אלו משמעות סמלית של כפרת עוונות הנפטר. מקורה במנהג הכוהן לתת מדם הקורבן על קרני המזבח, כדי לכפר על חטא כפי שמופיע פעמים רבות במקרא (ויקרא פרק ד' ופרק ט'). כן ראוי להזכיר כאן את המנהג המקראי של אדם שחטא לאחוז בקרני המזבח כדי להינצל מעונש. נראה, שייחסו חשיבות רבה לקרני מזבח אלו שכן במצבה שאין בה מיבנה השער מופיעות הקרניים בלעדיו (תמו' 3).

המצבות עץ האלון — קבוצת מצבות אחרת, שנתייחדה ככל הנראה לאנשים, שנפטרו בצעירותם או בטרם הקימו משפחה. כך היא מצבת הבחור אביגדור סאמעלסאן, אשר נפטר בשנת תרצ"ג\1933 (תמ' מס' 7). כזאת היא גם מצבת הבחור ישעיהו ווארזאגער, אשר נפטר בן י"ז שנים בשנת תרע"ז\1917 (תמ' 8). הראשונה מעוצבת כשער בעל גג גמלוני ואקרוטריה והשנייה אינה מטיפוס השער. המשותף לשתיהן הוא עץ האלון השבור. אין זה סתם עץ שבור, ענף שבור או פרח שנשבר, המופיעים על מצבות רבות בפולין כסמל לשבר בחיים, שהוא המוות, כפי שאפשר לראות

במצבת זאב בן מיכאל (תמו' 3), אלא עץ אלון גדול וחד משמעי אשר בטומאשוב, לפחות, מציין מצבת אדם צעיר. במצבה הראשונה זהו תבליט ריאליסטי ותלת ממדי של אלון, אשר גיזעו השבור מגולף על הצד האחד וגופו המעוצב ענפים, עלים ובלוטים נופל־נרכן על צידו השני של לוח הכתובת. מצבת הבחור ישעיהו מעוצבת כולה כגזע כרות עם ענף אלון צמוד אל תחתיתו ולוח כתובת ההספד קשור אל הגזע מעל. אלון שבור או כרות זה הוא "אלון בכות", דימוי לקוח מן המקרא: "ותמת דברה מינקת רבקה ותקבר מתחת לבית אל תחת האלון ויקרא שמו אלון בכות" (בראשית ל"ה, 8). "אלון בכות" מקדים להופיע, בתור כותרת להספד כתוב על פטירתו ללא עת של אדם צעיר, בעיתון העברי שיצא לאור בפולין — "הצפירה" (מס' 68 מיום 21/4/1990).

התיאורים הסמליים נפוצים. כמה מן התיאורים הנפוצים ביותר על המצבות נועדו לסמל את מעמדו הדתי־חברתי של הנפטר בקהילה. הנפוץ מכולם בכל רחבי התפוצות הוא זוג הידיים בתנועת ברכת הכוהנים, המציין מצבת כוהן. במצבת הכוהן חנוך העניך יוצאות הידיים המברכות מתוך שרוולים באופן ריאליסטי (תמ' 9). כד וקערה או במקרה של מצבת איטשע פרענקעל יד יוצקת מים, מתוך כד לקערה, מציינת, שהנפטר הוא משבט לוי (תמ' 10). תפקידו של הלוי לרחוץ את ידי הכוהן בבית הכנסת לפני ברכת הכוהנים, טקס הממשיך מנהג קדום, שהיה נהוג בבית־המקדש. איטשע פרענקעל זה היה, ככל הנראה, גם חבר בחבורת קוראי תהילים, "תהילים זוגערס". אלו היו אנשים, אשר נהגו להשכים קום כל יום, קיץ וחורף, ולקרוא בחבורה את ספר תהילים עד לתפילת שחרית, לפני צאתם לעבודת יומם. תיאור ספר תהילים על אותה מצבה בא לסמל זאת. קוראי התהילים היו בדרך כלל אנשים פשוטים יראי־אלוהים, אך לא תלמידי־חכמים. מצבה של אדם, היודע פרק גמרא ותוספות וקובע עיתים לתורה, מעוטרת בתיאור ארון פתוח וספרים בתוכו. מצבת יעקב משנת 1872 מעוטרת בתיאור סמלי זה (תמ' 5, ימין): ארון־הספרים הפתוח נתון במסגרת דמוית "היכל" של עמודים וקורה, ו"כתר תורה" מפאר אותו מעל. לאמור: מדובר בספרי־קודש. הכתרים הם סמלים של מלכות ותפארת בתרבות הכללית מקדמת דנא. תפארת מלכות מיוחסת לתורה ב"כתר תורה". אלא שהמשנה ספציפית יותר בעניין זה ומדברת על כמה מיני כתרים: "שלושה הם כתרים כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות וכתר שם טוב עולה על גביהם" (אבות, ד, י"ג). הכתרים מרבים להופיע על מצבות. לאיזה מן הכתרים הנזכרים לעיל הכוונה ומה הם באים לפאר? לפעמים אומר לנו זאת צירוף התיאורים האחרים ופעמים אחרות כתובת ההספד. כאשר מופיע הכתר יחד עם סמל הידיים המברכות הוא בדרך כלל "כתר כהונה". בכל מקרה עשויה להצטרף לאחת המשמעויות גם המשמעות של "כתר שם טוב", או שהמשמעות האחרונה לבדה מרומזת, שהריי כתר שם טוב" חשוב מן האחרים, כנאמר לעיל. במקרה זה מופיעות בכתובת ההספד "נפטר בשם טוב" או "נפטר בש.ט.". ציון זה אכן מופיע במצבות מסורתיות רבות ומקורו בתלמוד בבלי: "אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם" (ברכות, ב, י"א). ובמקרא: "טוב שם משמן טוב" (קהלת ז, א). "כתר שם טוב" בא לפאר את הנפטר, שהרי נהוג לדבר בשבחו. כתר שונה מארבעת הנזכרים לעיל הוא העטרה הנופלת הבאה לסמל את האבל והקינה של השאירים. זהו התיאור על מצבת ר' משה יהודא קנעכט. העטרה הנופלת מלווה בסרט, שעליו כתוב: "נפלה עטרת ראשנו" (תמ' 6); דימוי זה לקוח מן הקינות על חורבן ירושלים במגילת איכה: "שבת משוש לבנו נהפך לאבל מחולנו נפלה עטרת ראשנו אוי לנו כי חטאנו" (ה, 16-15).

מנורת השבת היא התיאור הנפרץ ביותר על מצבות נשים. היא יכולה להופיע בצורת זוג פמוטות או מנורה בעלת כמה קנים, לרוב מנורת שלושה קנים כמו במצבת טאבא רייזל רוזענבערג, שנפטרה בשנת תרס״ו\1906, (תמ׳ 11). במצבה של בילא אידל אסטראוויטש, שנפטרה בשנת תרס״ו\1910, מופיעה מנורת חמישה קנים עם נרות, שהמרכזי בהם שבור, סמל לפטירת האישה, אשר נרה לא יאיר עוד (תמו׳ 12). מנורת השבת מסמלת את שלוש המצוות, שנתחייבה אישה להיזהר בהן. נאמר במשנה: ״על שלושה דברים נשים מתות בלידתן על שאינן זהירות בנידה, בחלה ובהדלקת הנר״ (שבת, ב׳, ו׳).

היד הזורקת מטבע לקופסת צדקה מעטרת את מצבת בילא אידל. זהו תיאור סמלי, המייחס לה מצוות מתן צדקה. תיאור סמלי זה, של מתן צדקה בצורת קופסת הצדקה בלבד, מפאר גם את מצבת טאבא רייזל (תמ׳ 11). כאן הוא נתון בתוך ״שער״ סמלי יחד עם מנורת השבת. אריות שומרי שערים מפארים אותו ו״כתר שם טוב״ מעטר אותו. סמל מתן הצדקה מעטר גם מצבות גברים, בעיקר את המוקדמות יותר. במצבת צבי יצחק אנו רואים תיאור ריאליסטי של סמל זה (תמו׳ 5, שמאל). חשיבות רבה מיוחסת למצוות מתן צדקה, שכן היא מוסיפה לשמו הטוב של הנפטר. תיאור של קופסה על מצבה עשוי גם להיות קסת הדיו. במצבתו של ר׳ משה יהודא קנעבט מופיעה קסת הדיו, החסרה את המנעול האופייני של קופסת הצדקה. קסת הדיו באה לומר, שהנפטר משך בעט סופרים. אפשר שתיאור ארבעת הכרכים על מצבה זאת מרמז על ארבעת ספריו של נפטר זה, או על פירוש שכתב לארבעה כרכים של ספרי קודש (תמו׳ 6).

תיאורי חיות מופיעים בשפע באמנות יהודית בכלל, לא רק על גבי המצבות. לעתים קרובות נוהגים לפרש את משמעותם על פי הפסוק הפופולרי ממסכת אבות: ״הוי עז כנמר קל כנשר רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים״ (ה׳, 23). האריות, הצבאים והציפורים המרבים להופיע בעיקר במצבות הקדומות יותר של טומאשוב, לא תמיד ניתנים להסבר על פי מאמר זה. אריות עשויים לעטר מצבה גם מפני ששם הנפטר אריה־לייב או יהודה. ״גור אריה יהודה״ נאמר בברכת יעקב (בראשית, מ״ט, 9). צבאים עשויים לעטר מצבה מפני ששם הנפטר צבי־הירש או נפתלי. ״נפתלי אילה שלוחה״ מסמל את שבט נפתלי, (בראשית, מ״ט, 21). ציפור עשוייה לסמל את השם פייגה־ציפורה. אם נוסיף לכך את האריות ״שומרי השער״, לאמור אריות הירלדיים הניצבים זה מול זה ו״תומכים״ בסמל, כפי שהם מופיעים לעתים קרובות על המצבות, שהם סמל של מלכות, כוח ותפארת בתרבות הכללית מאז ימי קדם, נראה שחיות אלו אינן חד משמעיות. להלן כמה דוגמאות לנאמר כאן. במצבת צבי יצחק אנו רואים זוג אריות ״שומרי שער״ תומך בשער סמלי כמין ״היכל״ אשר בארונות־קודש של בית־כנסת, מעוטר בכתר (תמו׳ 5, שמאל). סמל מתן הצדקה נמצא בתוך שער זה, על כן מתפרש הכתר ככתר שם טוב. אבל גם צבאים ונשר מעטרים את הקורה, ובהם נשר פורש כנפיים. ״קל כנשר רץ כצבי גיבור כארי״ לעשות את רצון הבורא, שהוא, במקרה זה, צדקה? סביר להניח, שמשמעות זאת נוכחת אך אינה בלעדית. הצבאים כנראה גם מסמלים את שם הנפטר. מצבה יפה משנת תרמ״ד\1884 עשירה בתיאורים סמליים, (תמו׳ 13, אין לקרוא שם). זאת מצבת שער עם עמודים וכותרות, כפי שאפשר לראות בתמונה הקטועה. מיבנה העל, הטימפנון המעוגל, מוקף סרט, שעליו ניתן לקרוא את תאריך הפטירה. בתחתית סרט זה יש עיטורים צמחיים, המסתיימים באשכולות ענבים. סרט הכתובת מקיף תיאור של אריה מצד אחד וצבי מצד שני השומרים או מפארים ״שער״ סמלי, ש״כתר תורה״ גדול מעטר אותו. כתר תורה מפני שבתוכו נמצאת מגילת ספר תורה. האם אין זה שגם ״כתר שם טוב״? על הקורה, מתחת לתיאור זה, יד הנותנת צדקה לקופסה מול ציפור אחרת על ענף, ונשר פורש כנפיים בין שניהם,

מוקף בחצי עיגול. ובכן, "קל כנשר רץ כצבי וגיבור כארי". נראה להלן, שלנשר זה משמעות נוספת. אפשר לנסות כאן "לקרוא" את שאר התיאורים הסמליים: ספר התורה הוא נדבת ליבו של הנפטר, שכן צורת לב מעטרת אותו (?). ואולי אשת הנפטר היא שנדבה ספר תורה לזכרו? הציפור על הענף עשוייה לרמז על כך. ציפור שאינה נשר מסמלת לעתים קרובות אישה או את ילדיה. גם במצבת בילא אידל אנו רואים ציפור עם ענף, מצד אחד, ומולה היד הנותנת צדקה (תמ' 12). הצבי על מצבת צבי הירש "מכופף" עץ ברגלו, מסמל ללא ספק את שם הנפטר, שכן אינו מפאר סמל אחר (תמ' 14, אין לקרוא תאריך). גם זאת היא מצבת שער, שעמודיה מעוטרים עיטורים צמחיים. הקורה מעוטרת בציפור, ותיאור הצבי הנ"ל מוקף בווילון נפתח, שהכתר בראשו מרמז כנראה על "כתר שם טוב". הסרט המקיף את מעגל מיבנה העל נושא כתובת שאינה ניתנת לקריאה. הציפור הגדולה, המנקרת בחזה ופורשת כנפיה על גבי הקורה במצבת צבי הירש, היא תיאור נדיר על מצבה יהודית. נראה שזהו תיאור השקנאי המקריב עצמו למען גוזליו ומאכיל אותם בדמו. זהו סמל של הקרבה עצמית, שמקורו בתרבות נוצרית.

הציפור מגוננת גדולה עומדת במיבנה העל של מצבה שאין לקרוא בה שם ותאריך (תמו' 15). זהו נשר, הפורש כנפיו על הצורה העליונה המעוגלת של המצבה כמין כיפת שמיים, וראשו רוכן קדימה. נראה, שמשמעותו הגנת האל על החוסה בו. סמל זה, המופיע גם מעל לארונות־קודש מקורו במקרא: "באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה" (תהילים, צ"א, 14). מצבה זאת מפוסלת במיומנות רבה, הצורות ריאליסטיות ונפחיות. היא מצבת שער: ציפורים מעטרות את הכותרות על עמודיה, והקורה מעוטרת עיטור צמחי. מעל לקורה ספר פתוח, אשר זוג אריות אוחז בו וביניהם קופסאות, ספק קופסאות צדקה ספק קסתות דיו. על הקופסאות ניכרים שרידי כתובת שניטשטשו. האם הספר הוא ספר החיים? גם עליו יש שרידי כתובת מטושטשת: שם הנפטר יהודא יוסף? נראה שיש לפרש באותה משמעות גם את הנשר הפורש כנפיים בתוך הקשת התחתונה מעל לכתובת ההספד במצבת צבי יצחק (תמ' 5, שמאל) ובמצבה משנת 1884, אשר דנתי בה לעיל (תמ' 13), לאמור: הגנת האל וחסותו. הציפור המסמלת מוות מעטרת שבר מצבה, שכל אשר ניתן לקרוא בה הוא "זאת מציבת קבורת ציון" (תמו' 16). ציפור זאת פורשת כנפיים ומכבה ברגליה את נרות החיים בשני פמוטות אשר זוג אריות הירלדיים מפארים אותם. ראינו עד עתה, שתיאורים סמליים מדמות האדם מופיעים בצורת ידיים בלבד: ידי הכוהן המברכות, יד הלוי היוצקת מים ויד הנותנת צדקה. אין דמות אדם שלמה במצבות טומאשוב והיא נדירה ביותר במצבות יהודיות בכלל. על כן מפתיע למצוא פרצוף אדם במצבתו של חנוך הענין הכהן (תמו' 9). פרט לזה היא מצבה מסורתית עם תיאור הידיים המברכות וארון פתוח מלא ספרים המציינים את הנפטר ככוהן היודע ספר. הפרצוף — הנמצא יחד עם ענף שבור, סמל של שבר בחיים בתוך הקשת התחתונה שמעל לכתובת ההספד — הוא "פרצוף" של שמש שוקעת. שורה בכתובת ההספד מסבירה את הופעתו: "נקונן נהי ושבר נהפך יום ללילה וירד קבר". מנורת שבעת הקנים וכד־אמפורה מעטרים את מצבת ר' חיים בר מנחם משנת תרנ"ה\1895, (תמו' 17). שניהם סמלים מקובלים באמנות יהודית החל במטבעות עתיקות, המשך ברצפות פסיפס של בתי־כנסת מזמן התלמוד ושערי ספרי קודש מן הגניזה הקהיריה וכלה בתשמישי קדושה מאוחרים. אבל במצבות יהודיות בפולין נדירה ביותר מנורת שבעת הקנים. מנורה זאת, סמל למנורה בבית המקדש ותקווה לבנייתו, אימצנו כסמל המדינה. אין בכתובת ההספד דבר, שיסביר את הופעתה על מצבה זאת, אשר פרט לכך היא מצבה מסורתית לכל דבר: אריות מחזיקים בספר תהילים וכתר מעל. הכתובת על המצבה לעיל אינה אלא תפילת "אל מלא רחמים", הנהוגה בזמן הקבורה, והמופיעה בשלימותה על לוח המצבה. תפילת "אל מלא רחמים" מופיעה גם על מצבת טאבא רייזל משנת 1906 (תמו' 11) ועל החזית של עוד

כמה עשרות מצבות בטומאשוב. נראה שתופעה זו מיוחדת לבית־קברות זה, שכן היא מופיעה לפעמים על מצבות במקומות אחרים בפולין, אך בדרך כלל חרוטה על גב המצבה.

על סגנונן וקדמותן של המצבות. שתיים מן המצבות המתוארכות הן קדומות: מצבת יעקב משנת 1872 (תמו' 5, ימין) והמצבה משנת 1884 (תמו' 13). שתיהן מצבות שער עם עמודים, קורה ומיבנה על, הטימפנום המעוגל ללא הקרניים. במצבת יעקב, שסיומה למעלה אופקי, מיבנה העל העגול מגולף. שתי המצבות עשירות בתיאורים סמליים וגם עיטורים צמחיים גרידא. סגנון הגילוף בהן ריאליסטי, נפחי ותלת ממדי. גם סגנון הכתב בהן דומה: אותיות יפות, רחבות ובמרחקים קצובים ביניהן ובין מילה למילה. על סמך הדמיון לתכונות אלו אני יכולה לשייך גם כמה מן המצבות האחרות לתקופה קדומה, אם כי אין בידי לקרוא עליהן תאריך: מצבת צבי יצחק (תמו' 5, שמאל); מצבת צבי הירש עם סמל השקנאי (תמו' 14); המצבה היפה עם הנשר המגונן (תמו' 15); וגם שבר־המצבה עם ציפור המוות המכבה את נרות החיים (תמו' 16). לעומת אלו, מגולפות מצבות מסורתיות החל משנות ה־90 למאה הקודמת, וכנראה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, בגילוף שטוח יותר וריאליסטי פחות, נשען יותר על הצבעים מאשר על נפח הצורות, שכן הן היו צבועות בדרך כלל בצבעים שונים. גם התיאורים הסמליים נעשו דלים יותר, מעטים יותר וקצת שבלוניים. כך הן המצבה משנת 1895 (תמו' 17), מצבת חנוך העניך משנת 1900 (תמו' 9); המצבה משנת 1910 (תמו' 3), מצבת איטשע פרענקעל (תמו' 10) ושתי מצבות הנשים משנת 1906 ו־1910 (תמו' 11 ו־12). בתקופה זאת מתרבים שמות המשפחה ונעשים דבר של קבע. מצבות "מודרניות" בטומאשוב מגולפות בדרך כלל בגילוף שטוח ואינן צבועות — שינוי של טעם הנובע מהשפעה חיצונית, מן השימוש באבן יקרה שאין להסתירה תחת שכבת צבע וקשה לגלף בה, ומהתרחקות ממסורת. מצבות, שנעשו מאבן־חול מקומית וזולה הקלה לגילוף, מצביעות על נטייה לחזרה לגילוף נפחי ותלת ממדי. גילוף פיסולי וריאליסטי מציין גם את מצבות עץ האלון.

לסיכום: מה מספרות המצבות? הן אומרות לנו, שצורות ומוטיבים נלקחו מתרבויות אחרות, אך כמעט ללא יוצא מן הכלל ניתנה להן משמעות מן המסורת העתיקה שלנו. מסורת זאת הייתה חיה ויוצרת לפחות עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. יתכן, שלא כל נער וכל אדם "קראו" מיד את משמעות התיאורים הסמליים, אך נראה שכל יודע ספר ומסורת, אשר התעמק במה שעיניו רואות על המצבה, הבין את סימליות התיאורים ואת מקורם בתורה, במקרא, במשנה ובגמרא. המצבות מספרות בתיאור ובכתב על מקומו של הנפטר בקהילה מנקודת ראות דתית. הן מספרות על מעלותיו של הנפטר: בקי בספרי קודש, קורא תהילים, נותן צדקה, אישה הזהירה בשלוש מצוותיה, שמו הטוב של אדם. המצבות מספרות בשבחיו של הנפטר, שבחיים לא תמיד עמד בהם במידה רבה כל־כך. השבחים מבטאים את האתוס הקיבוצי של קהילה, אשר יש לשאוף אליו אך לא תמיד עומדים בו. וכמובן הן מבטאות מה שכל מצבה מבטאת: את השבר בחיים והאבל של השאירים, ואת התקווה לעתיד ואת קבלת הדין.

ירושלים, 1995 **מרים גומפל**

A list of headstones which we have decode and found a last name.

רשימת מצבות שהצלחנו לפענח את הכתוב על גבן, ומצאנו שם משפחה.

Lista nagrobków na których udało się nam znaleść nazwiska

13001

Na wieczną pamięć
15000 Żydów Tomaszowa
zamęczonych na śmierć
przez Hitlerowców
w akcji Treblinki
31.10 - 01/11/1942 r.

לזכר עולם

חמישה־עשר אלף יהודי עירנו
שנרצחו על־ידי הגרמנים
בטערעבלינקה בימי יט — כב מרחשון
תש״ג, השם יקום דמם.

צום אייביקן אנדענקן
פון די 15000 טאמאשאווער יידן
פארשניטענע דוך די היטלעריסטן
בעת רעם גירוש קיין ערעבלינקע
כב מרחשון תש״ג

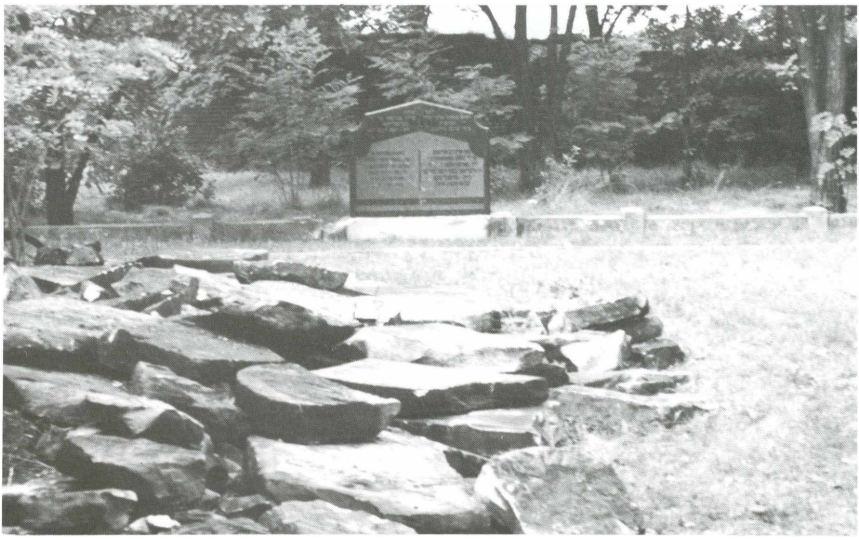
To the eternal memory
Fifteen thousand Jews of our city
Who were murdered by the Germans
In Treblinka between the 19th and 22nd
of the month of Heshvan, 1943
May God avenge their blood

09004

Tu spoczywa
21 Żydów - męczenników
zamordowanych przez
Katów Niemieckich
w akcji purymowej
23.03.1943 r.

פ.נ.
כ״א קדושים שנהרגו על־ידי
הרוצחים הגרמנים ת.נ.צ.ב.ה.
דא ליגן 21 יידן — קדושים
אומגעבראכטע דורך די
דייטשע רוצחים
ערב פורים י״ד אדר תש״ג

Twenty-one martyrs who were killed by the German murderers,
may their souls rest in peace.

א

6	5	4	3	2	1
b12160		תרצד		יוסף אשר	אוברושאנעק מרדכי
		1934		Aszer I	Oberzanek Mordhai
17105					אוברושאנעק פרידה
					Obarzanek Frida
23159				אשר חיים	אובערמאן שלמה אליעזר
				Aszer CH	Oberman Eliezer Z
23160					אובערמאן הערשל
					Oberman Herszl
C12172				מנחם מנדל	אובערציגר אברהם זלמן
				Menachem M	Oberchiger Abram Z
04092				אברהם	אבראמאוויטש גרשון
				Abram	Abramowicz Gerszon
18116	#**	תרצ		יונה	אבראמאוויטש רחל לאה
		1930		Iona	Abramowicz Rachel L
40196		תרסה		אברהם	אובך חנה
		1905		Abram	Obach Chana
17158	**	תרעז		צבי	אוועזנבאהם חנה לאה
		1917			Ozenbam Chana L
05101					אוויטש מענדל לייזער
					Ajwicz Mendel L
40171	#**			זאב	אויסלענדער שרה רבקה
				Zew	Oislender Sara R
14120	**				אויערבאך לייבוש
					Ojerbach Leibus

1	2	3	4	5	6
אולמאן שנדל			תרפא		20118
Ulman Szajndel			1921		
אולמאן פייגע		אשר			19107
Ulman Faige					
אונטל מנדל				#	05101
Ontel Mendel					
אוסלענדער אסתר הינדא					17113
Oslender Ester Hinda					
אוקנו סטניסלב				@	13071
Okno Stanislaw			1948		
בויגען סטניסלב					
Boigen Stanislaw			1941		
אורבך זאב וולף	יעקב		תרסה		40158
Orbach Zew W	Jakob		1905		
אורבך צבי הירש	יעקב				40159
Orbach Cwi Hirsz	Jakob				
איזענבערג פראידל	יצחק		תרסט		39202
Eizenberg Fraidel	Izak		1909		
אייזמאן שרה גיטל			תרעה	**	08197
Ajzman Sara Gitel			1915		
אייזער שרה	ישיהו		תרסו	#	36178
Aizner Sara	Iszaiahu		1906		
אייזענבערג אברהם	ישראל בריך		תרסט	*	34182
Aizenberg Abram	Israel B		1909		
אייזענבערג בלומה פיגא	משה אהרון	שמחה בינם	תרעט		11194
Aizenberg Bluma F	Mosze A	Symcha B	1919		
אייזענבערג ישראל דב	זאב			*	27184
Aizenberg Israel D	Zew				
אייזענבערג גולדה רחל	יעקב יוסף			#	19068
Aizenberg Golda R	Jacob J				
אייזענבערג נעטע פרץ				#	90042
Aizenberg Netc Perec					

6	5	4	3	2	1
20207		תרעד			אייזענבערג דוד
		1914			Aizenberg Dawid
20058	#			יעקב	אייזענבערג זלדה
				Jakob	Aizenberg Zelda
05154	**	תרפא	שמואל	אברהם א.	אייזענשטיין חנה
		1921	Szmuel	Abram A	Aizensztain Chana
33167	#	תרסט			אייזענשטיין שבע
		1909			Aizensztain Szewa
17104	#**		ישראל יהודה	מרדכי	אייזענשטיין רחל רבקה
			Israel Yehuda	Mordchai	Aizensztain Rachel R
05153	#	תרפו		יעקב יצחק	אייזענשטיין טראנא
		1927		Jakob I	Aizenstajn Tarna
39156		תרצג		אייזיק	אייזענשמיט משה דוד
		1933		Ajzik	Aizenszmit Mosze D
12194				יוסף	אייכענבאום רחל מינדל
	**			Josef	Aichenbaum Rachel M
26195		תרעב		אברהם	אירענלעדער חיים אשר
		1912		Abram	Irenleder Chaim A
34176		תרסט		מנחם	אלבארד ליב מענדל
		1909		Menachem	Elbard Leib Mendel
10191					אלטמאן חוה
		1914			Altman Chawa
14192		תרפא			אלטפעל אשר שבתי
		1921			Altpel Aszer Sz
03164	**			שלום מענדל	אלטפעלד יארע
				Szalom M	Altpeld Jare
10181		תרעח		שמעון	אלטפעלד אסתר
		1918		Szymon	Altfpeld Ester
32171	#	תרסז		משולם	אליהו יעקב אלי
		1907		Meszulam	Eliahu Jacob E
09098					אלמאן ברוך
					Elman Baruch

1	2	3	4	5	6
אלסק רינה	יוסף דב	שלמה	תרצט	**	09057
Alsek Rina	Josef D	Szlomo	1939		
אלשאק דוד בערל	צבי		תרסה		33175
Alszak Dawid B	Cwi		1908		
אלשאק אלישע בועז	דוב בערל		תרפו		30173
Alszak Elisza B	Dow Berl		1926		
אלשאק ליבוש					11101
Alszak Leibusz					
אלשאק מיכל	צבי הירש	שמואל י	תרפט		19094
Alszak Michal	Cwi Hira	Szmuel	1929		
אמפק יוסף			תרצב		05087
Ampak Josef			1932		
אנבאך חנה	אברהם		תרסה		40196
Anbach Chana	Abram		1905		
אנגער מלכה קלארא	דוד פנחס				18101
Unger Malka Klara	Dawid P				
אנקער אסתר רחל					a12184
Anker Ester R					
אנקער ישראל מאיר	משה יצחק				09105
Anker Israel M	Mosze I				
אסטראווץ בילא אידל			תרע		21180
Ostrowicz Baile I			1910		
אענבוך יוסף יעקב				**	b12170
Enbuch Josef Jakob					
אער משה וולף					07098
Aer Mosze W					
אער יונה דוד			תרסט		34175
Aer Iona Dawid			1909		
אער חיים					15182
Aer Chaim					
אער רייזע	יעקב	יונה	תרעה	**	12176a
Aer Raise	Jacob	Iona	1915		

6	5	4	3	2	1
25186				עויאל משה	אפאטאבסקי אסתר מרים
				Uziel m	Opatowski Ester M
52166				יצחק	אפמאן כתריאל דוד
				Izak	Opman Katriel D
25177					אקסטרעגער ברוניה מלכה
					Ekstreger Bronia Malka
32160	#	תרעא		אברהם אייזק	אראנסאהן דוב בעריש
		1910		Abram Aizyk	Aronson Dow B
03154					ארבך חי רבקה
					Orbach Chai Riwka
09198				אברהם יוסף	ארוסקי ברינדל ג.
				Abram Josef	Aroski Brindel G
09190		תרעג			ארנאוויטץ פריידא רייזל
		1913			Aronowicz Fraide Reizl
80005	**	תרצו		צבי	ארקעווי ישראל
		1936		Cwi	Arkewi Israel

ב

6	5	4	3	2	1
90022	#	תרעה		עבי הירש	באגאיעוויץ ירחמיאל
		1915		Cwi H	Bugaiewicz Yerachmiel
42159	*			חיים הכהן	באגיינסקי דב בערל
				Chaim H	Bogeinski Dow B
16178					באגאחואל יצחק
					Bogachwal Izak
22197		תרעג			באגעסלאווסקי רחל לאה
		1913			Bogeslawski Rachel L
09100	#				באגעסלאווסקי שלמה גבריאל
					Bogeslawski Szlomo G
18119				לייבוש יהודה	באהם בלה דאבא
				Laibusz I	Baham Bela D
17115				אשר	באטקאווסקי בלומה רחל
				Aszer	Batkowski Bluma R
19050		תרצג		שמואל מרדכי	באיצקי גיטל
		1933		Szmuel M	Baicki Gitel
15176	**	תרע		יעקב הכהן	באלבין חיים
		1910		Jacob	Balbin Chaim
20115					באלבין מרים רבקה
					Balbin Miriam R
b12156	**	תרצה		יצחק יהודה	באמבעל אהרון
		1935		Izak I	Bambel Aharon
a12150	**	תרצד		אברהם (שמש)	באנגאכט יהודה לייבוש
	#	1934		Abram	Bangacht Yehuda L

1	2	3	4	5	6
באהם אסתר	נפתלי		תרס		18126
Baham Ester	Naftali		1930		
באנגאכט רבקה לאה	יהושוע		תרט		22180
Bangacht Riwka L	Joszua		1849		
באנגאכט רחל	יהודא ליבוש				22180
Bangacht Rachel					
באצינסקי רבקה	שלמה זלמן	אברהם א			15172
Baczinski Riwka	Szlomo Z	Abram			
באצינסקי אברהם אבא					09099
Baczinski Abram A					
באק שרה מלכה	נתן	מנחם	תרסה		38197
Bak Sara M	Natan	Menachem	1905		
בארן פריידא מלכה	אברהם מאיר	פנחס	תרצ	**	44166
Baran Frida M	Abram M	Pinchas	1930		
בארמיינסקי אברהם	ישראל		תרעב	*	26155
Bermainski Abram	Israel		1912		
בארקובסקי אברהם			תרפה	#	13180
Barkowski Abram			1925		
באריצקי חי גיטל				#	
Baricki Chai G					
בארמיינסקי חי	עוריאל		תרעג		23185
Bermainski Chai	Uziel		1913		
בארענשטיין מאיר	יעקב				24156
Borenstein Meir	Jakob				
בארענשטיין שיינדל	מרדכי צבי		תרעו	#@	12186
Borenstein Szajndel	Mordechai C		1916		
בארנשטיין שלמה	שמואל		תרנא		52170
Borensztajn Szlomo	Szmuel		1891		
בארענשטין דינא					12192
Borensztajn Dina			1917		
בארענשטיין חוה			תרעג	@	23180
Borensztain Chawa			1913		

1	2	3	4	5	6
בארענשטיין בריינדל					18124
Borensztein Braindel					
בארענשטיין פסה					08094
Borensztain Pesach					
בארשטיין משה יעקב	פישל		תרצה	**	03063
Borsztain Mosze j	Fiszel		1935		
בהושער			תרסב	#	36142
Bhoszer			1902		
בוגייסקי איטשה	הכהן				42160
Bugaiski Iche					
בוגייעוויטש חנטשע					20091
Bugaiewicz Chancze					
בוטקאווסקי צבי הירשל	משה יוסף				13200
Butkowski Cwi H	Mosze I				
בוים רחל	צבי מרדכי	מנחם מנדל	תרצז	**#	44170
Bojm Rachel	Cwi M	Menachem M	1937		
בומבי צלאווא איידל		יוסף	תרצז	@**	15079
Bumbi Clawa Aidel		Josef	1937		
בורנשטיין אברהם יהודה					04101
Borensztein Abram I					
ביגעלאייזען שמחה					11183
Bigelaizen Simcha					
בידערמאן רבקה פ	מאיר		תרעז	**	11190
Biderman Riwka P	Meir		1917		
בירעך רייזל			תרסט	* #	37202
Bairech Raizel			1909		
ביליכאווסקי יעקב	שלמה		תרעו	**	18197
Bilichowski Jacob	Szlomo		1916		
בינקאווסקי משה	יצחק		תרצד	**	08087
Binkowski Mosze	Izak		1934		
בינשטאק יצחק מאיר	צבי יהודא		תרסז		47177
Binsztok Izak M	Cwi I		1907		

1	2	3	4	5	6
בינשטוק צבי יהודה	ישראל (מדזיוויצא)				41156
Binsztok Cwi I	Israel				
ביעזינסקי טעאודורה					12021
Bierzynska Teodora			1942		
ביעזינסקי ברנארד					
Bierzynski Bernard			1942		
בירנצוויג שלמה זלמן					32153
Birencwaig Szlomo Z					
בלאט אסתר שיפער					21187
Blat Ester S					
בלאכאראוויטש צוועטיל					05151
Blachorowicz Cwetel					
בלאנקעט טאבע	שלמה זלמן		תרצ	#	20096
Blanket Tobe	Szlomo Z		1930		
בלאנקעט נחמי					11081
Blanket Nachami					
בלאנקעט שלמה זלמן	משה		תרפד		03098
Blanket Szlomo Z	Mosze		1924		
בלומברג פנחס בצלאל	זליג				16124
Blumberg Pinchas B	Zelig				
בליבאוהם דאברא	מאיר שמואל		תרצה	*	a12174
Blibauhm Dabra	Meir Szmuel		1935		
בלייבערג אהרון יוסף	משה צבי		תרעו	**	10150
Blaiberg Aharon I	Mosze C		1917		
בלייוום נחמי ל.	מנשה		תרצה	**	b12166
Bleiwim Nachami L	Menasze		1935		
בלייכער גאלדא מרים	פנחס			(a)	35187
Blaicher Golda M	Pinchas				
בזסשטיין שרה	הרצקא		תרע		a12194
Bezsztein Sara	Hercka		1910		
בעלויצקי יצחק דוב			תרפב		08173
Belwicki Izak D			1922		

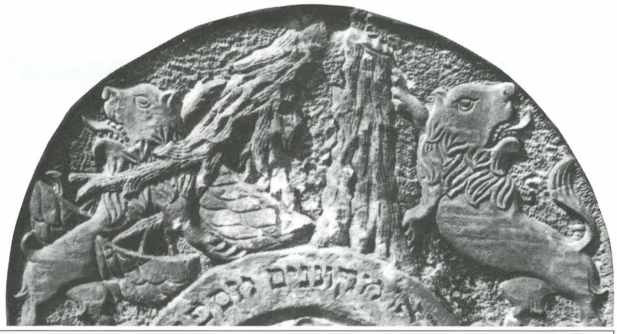
6	5	4	3	2	1
03064					בעליאנמארער פלטיאל
					Belianmorer Paltiel
19189					בעלפער חיים
					Belfer Chaim
11092					בענטמאן
					Bentman Ignac
18199		תרעו		שמואל	בעקוויטש חיים
		1916		Szmuel	Bekwicz Chaim
20123		תרצ			בערגער אברהם אליעזר
		1930			Berger Abram E
20150	#	תרצו		אברהם אליעזר	בערגער לאה
		1936		Abram E	Berger Lea
08175					בערלינגער בנציון
					Berlinger Bencion
80004	#	תרצה	קבר משותף ל-3	חיים יחזקאל	בערלינער יצחק יעקב
		1935		Chaim I	Berliner Ichal I
		תרצה		חיים יחזקאל	בערלינער ראובן דוד
		1935		Chaim I	Berliner Reuwen D
		תרצה		חיים הענריך	מילשטיין עוזר שמחה
		1935			Milsztein Ozer S
10193					בערמיינסקי ברוידיל
					Bermajnski Braidel
46173		תרפה		יהודא	בערמיינסקי לאה
		1925		Iehuda	Bermajnski Lea
17124					בערצינגער רבקה
					Bercinger Riwka
24184		תרעא			בערקאוויטץ אסתר
		1911			Berkowicz Ester
16174	*			דוד	בערקאוויטש אברהם נחמן
				Dawid	Berkowicz Abram N
21184		תרעח	גרשון הכהן	יוסף יהודא	בערקאוויטש שרה
		1918	Gerszon	Josef I	Berkowicz Sara

1	2	3	4	5	6
בערקאוויטש דבורה	שיינדל ישראל				20089
Berkowicz Dwora S	Israel				
בראהן משה בינם			תרעה		19174
Brahn Mosze B			1915		
בראוועגבער ראדא	יעקב		תרסח		34164
Brawenber Rada	Jacob		1908		
בראוער מינדל הרשקא					20099
Brawer Mindel Herszko					
בראון מרים	יעקב				44174
Braun Miriam	Jacob		1920		
בערגער אברהם				@	12186
Berger Abram					
בראמבערג זאב יצחק	נח		תרצא	#	10091
Bromberg Zew I	Noach		1939		
בראמבערג יצחק יהודה				#	
Bromberg Izak I					
בראנאווסקי הערשל					16120
Bronowski Herszel					
ברון יחמיאל					11151
Bron Irachmiel					
בראיטשטיין יצחק					20177
Braitstain Izak			1936		
בראיטשטיין הירש				@	04094
Braitstain Hirsz					
בריגהאולץ קאילע דאברע	הערצל			**	08202
Brinholc Kaile D	Hercel				
בריגהאלץ אברהם	אליעזר		תרפ		20212
Brinholc Abram	Eliezer		1920		
בריגהאלץ יצחק יהודא	אפריים		תרסט		34174
Brinholc Izak I	Efraim		1909		
בינהוף מלכה ריזל	יצחק		תרע		21182
Binhof Malka R	Izak		1910		

6	5	4	3	2	1
261865		תרע			ברמיכאל זאב פריד
		1910			Barmihal Zew F
35188		תרסה		אליעזר	ברענהאלץ גאלדא
		1908		Eliezer	Brenholc Golda
09190					ברענער פרל
					Brener Perl
23167		תרעז		אברהם מרדכי	ברענער יוטה
		1917		Abram Mordechai	Brener Iuta
27186		תרע			ברענער משה
		1910			Brener Mosze

ג

6	5	4	3	2	1
18190					גאוראב יצחק
					Gaorab Izak
13205					גאזאווסקי משה
					Gozowski Mosze
13096					גאלדבערג יוסף יהושע
					Goldberg Josef I
03083		תרצד			גאלדבערג אפרים
		1934			Goldberg Efraim
03167		תרצה			גאלדבערג חוה
		1935			Goldberg Chawa
20208		תרעד		פנחס	גאלדבערג חיים
		1914		Pincjas	Goldberg Chaim
19049	#				גאלדבערג מלכה
					Goldberg Malka
15170		תרעה			גאלדבערג לאה
		1915			Goldberg Lea
13160					גאלדבערג לאה מרים
					Goldberg Miriam L
15196					גאלדבערג מרדכי
					Goldberg Mordchai
29154		תרעד		צבי	גאלדבערג אברהם
		1914		Cwi	Goldberg Abram
23163					גאלדבערג חנוך הינוך
					Goldberg Chanoch H

6	5	4	3	2	1
27183		תרסג			גאלדבערג יצחק
		1903			Goldberg Izak
18097					גולדבערג עטל
					Goldberg Etil
24182		תרעא	שמואל	אהרון	גאלדוואסער פעסא
		1911	Szmuel	Ahron	Goldwaser Pese
16172				יוסף שוגא	גאלד שיינדל שרה
				Josef S	Gold Szains S
17121					גאלד מרים
					Gold Mriam
16171		תרפג			גאלדקראנץ אסתר רחל
		1922			Goldkranc Ester R
26191		תרע		פסח	גאטערמאן יונה
		1910		Pesach	Goterman Yona
40168		תרסב		עוזיאל	גאטשטאל יוסף צבי
		1902		Uzihel	Godsztal Josef C
03210					גאלדאב רחל לאה
					Goldow Rachel L
03155		תרצא	חיים	שמעון	גוטערמאן שרה צירל
		1931	Chaim	Szymon	GutermaN Sara C
08089		תרצב			גולדשטיין פסח דוד
		1932			Goldstain Pesach D
06083					גולדשטיין אברהם טובי
					Goldsztain Abram T
10104				פסח	גולדשטיין צבי ברל
				Pesach	Goldsztain Cwi B
04157		תרפט			גולדשטיין צירל
		1929			Goldsztain Cirl
15160					גולדשטיין שינדל
					Goldsztain Szindl
	#	תרצו			גינאר שרה לאה
		1936			Ginar Sara L

1	2	3	4	5	6
גינד שרה			תרצו		40192
Gind Sara			1936		
גינאלד רוזה					20103
Ginald Roza					
גלאגווסקי חיים דוד				#	90027
Glagowski Chaim D					
גלאס יוסף				#	02010
Glas Josef					
גלייוויצער יהודא לוי			תרע		27151
Glajwicer Yhuda L					
גנט ליבא	צבי				05150
Gant Libe	Cwi				
גראמף שיינא יוכבד	מאיר	אלתר יצחק	תרצד	#	17108
Grampf Szaine I	Meir	Alter I	1934		
גראנאט דב בעריל	נטע			#	05097
Granat Dow B	Neta				
גראנאט שמואל אליהו	נטע		תרעב		22159
Granat Szmuel E	Neta		1912		
גראנאט רחל	בעריל		תרסד		42168
Granat Rachel	Beril		1904		
גראנאט אפרים פישל	שרגא				32168
Granat Efraim F	Szraga				
גראנאט יצחק					15117
Granat Izak					
גראנאט בראנקא	דניאל קלמן			**	36176
Granat Bronia					
גראנעק שלמה דוד	מנחם מענדל		תרצו	**	02048
Granek Szlomo D	Menachem M		1937		
גראסס מרדכי	אליעזר		תרע	*	15174
Gros Mordchai	Eliezer		1910		
גראסמאן טעמא	שלמה זלמן			**	C12170
Grosman Teme	Szlomo Z				

1	2	3	4	5	6
גראסמאן אשר			תרפט	#	24167
Grosman Aszer			1929		
גראשקעוויטש דוד יעקב					07094
Groszkiewicz Dawid I					
גרוויהאלף מרים לובה					44184
Groiholf Miriam Luba					
גערשטמאן דינה					47177
Gerstman Dina			1895		
גרינבאום מרדכי נחמן	ישראל				41151
Grinbaum Mordechai N	Israel				
גרינבלאט בילא אסתר	מרדכי זאב	שלמה זלמן	תרסז		34160
Grinblat Baile E	Mordechai Z	Szlomo Z	1907		
גרינבערג	(אבוך צעיר לימים	ונשמתו הטהורה)			90028
Grinberg					
גרינבערג אדם יצחק					03059
Grinberg Adam I					
גרינבערג לאה	ישראל		תרצו		08064
Grinberg Lea	Israel		1937		
גרינהוף ברכה	יוסף דוד		תרצח		08057
Grinhof Bracha	Josef D		1938		
גרינשפאן יהודא לייבוש	משה		תרצ		05090
Grinszpan Ihuda L	Mosze		1930		
גרינשפאן יעקב משה			תרעח		15188
Grinszpan Jacob M			1918		

ד

6	5	4	3	2	1
03100					דאבראבסקי הערשל
					Dobrowski Herszl
13077		תרפה			דאהיט ישראל אברהם
		1925			Dohit Izrael Abram
11076		תרצה		ישראל	דאלל צבי הירש
		1935		Israel	Dallal Cwi H
07101					דאנער מנחם מנדל
					Daner Menachem M
09159		תרפ		צבי	דושאזגא משה יהודא
		1920		Cwi	Drzazga Mosze I
28157		תרעד		משה לייב	דזאוגה צבי הירש
		1914		Mosze L	Drzazga Cwi H
09093					דייטש משה
					Daitsz Mosze
01107	**				דלוניעווסקי בעריל
					Dluzniewski Berl
b12162	*			יוסף מאיר	דלוושנעווסקי העניך
				Josef M	Dluzniewski Henrik

ה

6	5	4	3	2	1
05168		תרעח		חי מינדל	האנגעל
		1918		Hai M	Hongel
67182				פנחס קליבערג	האוזער יוטה רחל
				Pinchas K	Hauzer Yuta R
03085					האוזער פסח
					Hauzer Pesach
24153		תרפ		(מקיעלץ)	האוזענבאטש אברהם יחזקאל
		1920			Hauzenbac Abraham I
11087	#	תרצו		אפרים פישל	האוער אברהם עמנואל
		1937		Efraim F	Hauzer Abram E
11178		תרעו		אלקסנדר	האוזער פריידא רבקה
		1916		Aleksander	Hauser Fraida R
02054					האכבערג משה מרדכי
					Hochberg Mosze M
20122		תרפו		צבי	האניג חנה
		1927		Cwi	Honig Chana
b12164		תרצה		בנימין	האפטמאן אברהם אבא
		1935		Benjamin	Hoptman Abram A
12164	#	תרסה			האפטמאן דבורה
		1905			Hoptman Dwora
90008		תרפז			האצינסקי חי
		1927			Hacinski Chai
02050					האורוויטץ משה יצחק
					Horowicz Mosze I

1	2	3	4	5	6
הולאק עמנואל			תרפט		05092
Hulak Emanuel			1929		
הושינסקי אברהם שמעון					900013
Hoszynski Abram S					
היילער נפתלי פרץ	אפריים		תרס		49181
Hajler Naftali P	Efraim		1900		
הימעלפארב שמ.	מנחם מענדל				16182
Himelfarb Sm	Mnachem M				
העלער חנה שיינדל	יצחק זאב				22188
Heler Chana S	Izak Z				
העלפגאט זיסעל	אהרון				b12175
Helfgot Zisel	Aharon				
הענדלער יענטל					10180
Hendler Jentl					
הענא אליקים	יהושע				19091
Hena Eliakim	Iehoszua				
העניך חנה לאה	חנוך		תרסח		33156
Henich Chana L	Chanoch		1908		
העניך זאב דב	חנוך		תרסא		44161
Henich Zew D	Chanoch		1901		
הערבערג					1707
Herberg					
הערשבערג מרדכי					16122
Herszberg Mordechai					
הערשקאוויץ חי פיגעל	משה זאב		תרעג		25185
Herszkowicz Chai F	Mosze Z		1913		
הערשבערג מרדכי					16122
Herszberg Mordchai					

ו

6	5	4	3	2	1
35181		תרסט		עקיבא	וואזעפאוויטץ מינדל
		1889		Akiba	Wozepowicz Mindel
03150					וואטקעוויטש פיגע
					Wotkiewicz Fajge
90002		תרפג			וואהל בלימא
		1923			Wahl Blima
09095	#				וואהרזאגער דוד
					Warzager Dawid
05152		תרפז		פנחס	וואטענבערג ברכה
		1927		Pinchas	Wartnberg Bracha
10101	#	תרפו			וואטענבערג פנחס
		1926			Wartnberg Pinchas
15113	@				וואל אברהם
					Wahl Abram
C12169	@	תרצט		אשר	וואלארד לאה
		1939		Aszer	Walard Lea
29168				משה	וואלארד אברהם יחזקאל
				Mosze	Walard Abram I
a12183	**			יעקב	וואלד רייזל
				Jacob	Wald Raizel
12200	@			משה שמואל	וואלד לאה
				Mosze S	Wald Lea
19157	@				וואלד רבקה
					Wald Riwka

1	2	3	4	5	6
וואלד חנה			תרצו		18120
Wald Chana			1936		
וואלד יצחק					27178
Wald Izak					
וואלד מאיר בונים	הירש		תרעו		19184
Wald Meir B	Hirsz		1916		
וואלד מנחם מענדל	בועז דוד		תרסג	@	30174
Wald Menachem M	Boaz D		1903		
וואלד קיילא יענטע			תרפז	@	17163
Wald Kaile J			1927		
וואלד שפרה רחל				#	90040
Wald Szifre R					
וואלד שלמה זלמן	אברהם אליעזר		תרעו	@	18195
Wald Szlomo Z	Abram E		1916		
וואלד פערלע רבקה					19197
Wald Perle R					
וואלד יעקב					14113
Wald Jacob					
וואלד מלכה	פנחס		תרפז		15168
Wald Malka	Pinchas		1927		
וואלד פריידא	אפריים		תרעו	#	22165
Wald Fraide	Efraim		1916		
וואלדמאן חי				*	05169
Waldman Chai					
וואלף אברהם בריך					16119
Wolf Abram B					
וואלראוויטץ ישראל					18189
Wolrowicz Israel					
וואלקאוויטש מינדל	מאיר				20117
Wolkowicz Mindel	Meir				
וואלקאוויטש זלאטא	יצחק מנחם				10185
Wolkowicz Zlata	Izak M		1931		

1	2	3	4	5	6
וואלקאוויטש יוסקא ואלף			תרסה		33174
Wolkowicz Joske W			1905		
וואלקאוויטש מנחם	צבי		תשג	#	28165
Wolkowicz Menachem	Cwi		1942		
ובנו וואלקאוויטש שמואל פנחס	נהרגו על קידוש השם	ע"י רוצחים גרמנים	תשב	#	28165
Szmulek P			1941		
וואלקאוויטש ירמי מאיר					16176
Wolkowicz Irmi M					
וואלך אברהם ברוך				#	99052
Wolach Abram B					
וואלער רבקה					19158
Woler Riwka					
וואלראד נתן			תרנח		45166
Wolrad Natan			1898		
וואלראן וולף			תרסט		33180
Wolron Wolf			1905		
וואלמן לאה					19108
Wolman Lea					
וואלקאוויטץ יהודה לייב					31171
Wolkowicz Yhuda L					
וואקסמאן שמעון	זאב		תרסח		32162
Waksman Szymon	Zeb		1908		
וואראגער טאבע	יעקב יוסף	שמואל צבי			20107
Warzager Towa	Jacob	Szmuel C			
וואראגער חנה פערל	מיכאל		תרצז	#	12085
Warzager Chana Perla	Michael		1937		
וואראגער ליבוש					12085
Warzager Lejbus			1942		
וואראגער ישי	יצחק		תרעז		11168
Warzager Iszai	Izak		1918		
וואזענבערגער מענדל					01095
Wazenberger Mendel					

1	2	3	4	5	6
וואוזאגער יצחק					08088
Warzager Izak					
וואוזעכא משולם			תרסט		32172
Warzecha Meszulam			1909		
וויאטראק יהודא לייב			תרפג		07157
Wiatrak Yehuda L			1923		
וועלמאן בוילא	לייבוש	דוד	תרפו		05167
Welman Beile	Lejbus Dawid		1926		
ווערטהיים יהושוע הערשל	יצחק		תרע		24151
Werthaim Iehoszua H	Izak		1910		
ווערטמאן יהודית		אברהם משה			03152
Wertman Iehudit		Abram M			
וואצלאבסקי שלמה			תרעז		18186
Wraclawski Szlomo			1917		
ווראבלעווסקי אסתר מלכה					22175
Wroblewski Ester M					
וויגבערגער יהודא ליבוש	ישראל מאיר		תרסט		29150
Wajnberger Ihuda L	Israel M		1909		
וויגבערגער דוד טעבל					29151
Wajnberger Dawid T					
וויגבערג רבקה	יהודה ל	משה			a12175
Wejnberg Rywka	Ihuda	Mosze			
וויגמאן צבי הרש	יהודה		תרעה		251273
Wajnman Cwi H	Ihuda		1915		
וויסבארד חיים					07100
Wajsbard Chaim					
וואעפאוויטץ מינדל	עקיבא		תרסט		35181
Wozepowicz Mindel	Akiba		1909		
וואטקעוויטש פייגע					03150
Wotkiewicz Fajge					
וואלטאווסקי משה	יהודה ליבוש		תרע		121165
Woltowski Mosze	Jhuda L		1910		

1	2	3	4	5	6
ווקבאוויטש שפרה	יצחק		תרעה		90033
Wokbowicz Szyfra	Izak		1915		
ואקוואוויטץ פעסעל					06170
Wokowicz Pesel					
ואקסמאן חיים דוד					10094
Waksman Chaim D					
וואראגער ריזל מלכה	נתן		תרעה		12178
Warzager Rajzel M	Natan		1915		
וארקעוויטש בעריש יונה	אברהם				04093
Warkewicz Berisz I	Abram				
ויסמאן אהרון מענדל			תרפה		05094
Wajsman Ahron M			1925		
וויסקאפף שלמה					08174
Wajskopf Szlomo					
וויסקאפף לאה					20093
Wajskopf Lea					
וויסקאפף מרדכי					21172
Wajskopf Maks					
וויזעל אברהם	יצחק אייזיק				16111
Waizel Abram	I Ajzik .				
וויינפעל משה צבי					22161
Wainfel Mosze Z					
וויס רחל דבורה					20125
Wais Rachel D					
ויס מרדכי מנחם	קלונימס קלמן				01106
Wais Mordchai M	Klenimus K				
וויס זעלדע	אפריים הערש		תרסז		33155
Wais Zełde	Efraim H		1907		
ויס משה יעקב	שמעון				07083
Wais Mosze J	Szymon				
ויס שלמה יצחק	אברהם ישראל				12100
Wais Szlomo I	Abram I				

1	2	3	4	5	6
וויס אסתר מלכה	משה פרץ (ליבער)				19092
Wais Ester M	Mosze P				
וויס רוזה געניגדל	יהודה	יוסף פרץ			44188
Wais Roza G	Iehuda	Josef P			
וויס סאלומון			תרפ		21163
Wais Salomon			1920		
וויס פיידה ניידעל					18118
Wais Faide N					
וויס רבקה לאה	לייבוש		תרמז		90036
Wais Riwka L	Leibusz		1887		
וויס ברכה מלכה	שמואל	משה			44186
Wajs Bracha M	Szmuel	Mosze			
וויס אלטא	יהודה	משה יעקב	תרצו	#	20042
Wais Alte	Ihuda	Mosze I	1936		
וויסבאום רינא	יצחק		תרצב		20082
Waisbaum Rina	Izak		1932		
וויסבאום קיילא רוחא					11195
Wajsbum Kaile R					
וויסבערג חווה					13150
Wajsberg Chawa					
וויסבערג הערליך					18151
Wajsberd Herlich					
וויסמאן הירש יוסף					38159
Wajsman Hirsz I			1937		
וויסס מאיר יחיאל					23150
Wajss Meir I					
וויסבערג אסתר פיינא			תרע		23176
Waisberg Ester F			1910		
וויסקאף דוד					10087
Waiskopf Dawid					
וויסקאף ליבוש יהודא	שלמה		תרעה		25171
Waiskopf Lejbusz I	Szlomo		1915		

1	2	3	4	5	6
וילטשינסקי אברהם	אשר אנשל		תרסג	**	42169
Wilczynski Abram	Aszer A		1902		
וילער שרה רייזל					04209
Wajler Sara R			1938		
וילער יוסף	משה יהודה				19192
Wajler Josef	Mosze I				
וינאגראצקי מיכאל	אהרון		תרצו	**	11079
Winogracki Michael	Aharon		1936		
וינאגראד שלמה מאיר					a11089
Winograd Szlomo M					
וינאגראד יוכבד	בנימין		תרעו	**	12201
Winograd Jochewed	Benjamin		1916		
וינבערג רבקה	יהודה	משה		**	a12175
Wajnberg Riwka	Jhuda	Mosze			
וינבערג הערש מאיר					11024
Wajnberg Herz Maier					
וינבערג בנימין	שמעון		תרנז		46161
Wajnberg Benjamin	Szymon		1897		
וינבערג פנחס					16107
Wajnberg Pinchas					
וינבערג ליבוש יהודא	ישראל מאיר		תרסט		29150
Wajsberg Lejbusz I	Israel M		1909		
וינדהיים פינא דבורה	זאב				12179
Wajndhaim Fajge D	Zew				
וינמעשבערג שאכנע			תרצג		37203
Wajmeszberg Szachne			1933		
וינער לאה	מרדכי		תרע		21178
Wajner Lea	Mordechai		1910		
וינראט צבי דן					14182
Wajnrat Cwi D					
וינראט משה וולף	שלמה				45150
Wainrat Mosze W	Szlomo		1926		

6	5	4	3	2	1
13155					וויינבערג שרה רבקה
					Wainberg Sara R
33172					ווינשטין שלמה זלמן
					Wainsztain Szlomo Z
19194					וויסבארד אברהם
					Wajsbard Abram
a12192	**		מרדכי	צבי מרדכי	וויסבארד געלא רייזל
			Mordchai	Cwi M	Wajsbard Gele R
09092					וויסבערג עזר
					Wajsberg Ozer
18196					וויסבערג ש.ז.
					.Wajsberg Sz.z
b12184		תרצו		פאלטיאל	וויסבערג שרה
		1936		Paltiel	Wajsberg Sara

6	5	4	3	2	1
26177	#			שלמה מאיר	זאבאנווסקי צבי יהודא
				Szlomo M	Zabanowski Cwi I
20043	*#				זאוויצקי פסיה
					Zawicki Pesia
24157		תרעא		אברהם	זאל יהודה ליבוש
		1911		Abram	Zal Yhuda L
Zolkowicz Abram S				ישעיהו	זאלעקאוויץ אברם שאול
zona Motil				יהודא	אשתו מאטיל
drzeci: Leibusz,Szlomo					שני הבנים ליבוש שלמה
Lea					ובתם לאה
zamordowani 1909					נרצחו באכזריות בליל ט׳ ניסן, תרנס
a12165					זולטאווסקי משה
					Zultowski Mosze
06086					זולטאווסקי מנחם מענדל
					Zultowski Menachem M
27157		תרסג		אפריים	זולאטאווסקי אביגדור
		1903		Efraim	Zultowski Awigdor
18114			מנחם מענדל	שלמה יהודה	זולטאווסקי שרה
		1930	Mnachem M	Szlomo I	Zultowska Sara
11173					זוטאווסקי לאה
					Zutowska Lea
25166					זלאטניצקי
					Zlotnicki

6	5	4	3	2	1
a12190		תרעג			זאמלעוויץ באשא
		1913			Zamlewicz Basha
15179	**	תרעט		יוסף מאיר	זאממער בערל
		1919		Josef M	Zommer Berl
03081		תרצה			זאמעלוויטש יעקב
		1935			Zamelowicz Jakob
20190					זאנדבערג חיים יחזקאל
					Zandberg Chaim I
02095		תרפה			זאנדבערג ישראל
		1925			Zandberg Israel
25164		תרע		יעקב מאיר	זאנדבערג הירש
		1910		Jakob M	Zandberg Hirsz
20156				צבי יהודא	זאנדבערג חי ריזל
				Cwi I	Zandberg Chai R
19110				אברהם	זאנדבערג רבקה
				Abram	Zandberg Riwka
15173		תרע		מנחם יצחק	זאנדבערג אלי מענדל
		1910		Mnachem Izak	Zandberg Eli M
23182		תרעג			זאנדער זיסל
		1913			Zander Zisel
51177		תרנט			זאניל שמואל
		1899			Zanail Szmuel
14020		תרפא		(מצבה כפולה)	זוואנאצקי יצחק
		1921			Zwanacki Izak
06087					זוסמאן הערש מאיר
					Zusman Hersz M
08107					זייד שמואל יצחק
					Zaid Szmuel I
35160	@	תרפח		יעקב	זיידלער רבקה
		1928		Jakob	Zaidler Riwka
03057		תרצב		יהודא לייב	זיידלער אפריים
		1932		Jehuda L	Zaidler Efraim

1	2	3	4	5	6
זיידעמאן פרומעט ·			תרסה		90047
Zajdeman Frumet			1905		
זימאנסקי אביגל	מנחם				44181
Zimanski Awigal	Mnachem				
זילבערבערג ריזיל	זאב וואלף		תרעז		11801
Zilberberg Rezil	Zew W		1917		
זילבערבערג עזריאל	יעקב		תרעג	*	26160
Zilberberg Azriel	Jakob		1913		
זילבערבערג רבקה					19115
Zilberberg Riwka					
זילבערבערג מיכאל בער					18181
Zilberberg Michael B					
זילבערבערג מאיר			תרעה		90009
Zilberberg Meir			1915		
זיעלינסקה מריס					12070
Zielinska Maria					
זילבערמאן ליבא מאכיש	שמואל נחום				17114
Zilberman Liba M	Szmuel N				
זילבערשטיין בנימין זאב	שמואל		תרסו		44153
Zilbersztain Benjamin Z	Szmuel		1906		
זילבערשטיין אסתר ביילא					20111
Zilbersztajn Ester B					
זינגער חוה	ישראל אליעזר	זלמן	תרסו		a36181
Zinger Chawa	Israel E	Zalman	1906		
זינגער זעלדא פראדל				@	17109
Zinger Zelda F					
זינגער רבקה			תרצג	#	20153
Zinger Rywka			1933		
זינגער יקיר			תרעב		27155
Zinger Jakir			1912		
זיסמאן שרגא פייוויל			תרפה		14205
Zisman Szraga F			1925		

1	2	3	4	5	6
זלאטאגורסקי משה					31173
Zlotogurski Mosze					
זלאטוגורסקי לאה	דב	ישעיהו			15080
Zlotogurski Lea	Dow	Iszaiahu			
זלאטניצקי יעקב	ישראל		תרסה		30172
Zlotnicki Jakob	Israel		1905		
זלאטניצקי רבקה לאה	משה		תרעט		05177
Zlotnicki Rywka L	Mosze		1919		
זלאטניצקי ישראל דב			תרע		27185
Zlotnicki Israel D			1910		
זשולטובסקי יצחק נח	ליבוש		תרעא		15187
Zultowski Izak N	Leibusz		1911		
זשולטובסקי יעקב	(מנקר בעירנו)				15118
Zultowski Jakob					
ר' זעליק "השוחט"					15126
Zelig Szohet					

ח

1	2	3	4	5	6
חונאווסקי צבי הרש	יצחק				26190
Chonawski Cwi H	Izak				
חיבראט צבי דן	אויה		תרפה		13182
Chajbrod Cwi D	Arie		1928		
חיימאוויץ	ליפע הענדל	חיים שמואל	תרע		22204
Haimowicz	Lipe H	Chaim S	1910		
חיבוראט צבי דן			תרפה		13181
Haiburat Cwi D			1928		
חיינובסקי צבי הרש	יצחק				26190
Chainowski Cwi H	Izak				
חיימאוויץ ליפע מנדל	משה				22204
Chaimowicz Lipe Mendel	Mosze				

ט

1	2	3	4	5	6
טאוב מרים יוכבד					17112
Taub Miriam I					
טאלמאן נתן נטע					01102
Talman Natan N			1936		
טאלמאן רחל	צבי	יוסף	תרסט		33168
Talman Rachel	Cwi	Josef	1909		
טאלמאן	אסיר מחנה	ריכזו אושוויץ		#	09007
Talman Stanislaw			1938		
טאלמאן צמח	נתן נטע		תרעא		22155
Talman Cemach	Natan N		1911		
טאלמאן שיינדל	ישעי	אברהם סולומון	תרעו		a12191
Talman Szajdel	Iszaiahu	Abram S	1916		
טאפלאוויטש חנה					17167
Teplowicz Chana					
טאפלאוויטש דוד טעוויל					18187
Teplowicz Dawid T					
טאראדייקה שרה שיינדל	זאב	חיים גרשון	תרצח		b12187
Taradaika Sura S	Zew	Chaim G	1939		
טאשינסקי הינדא מלכה					11198
Toszinski Hinde M					
טורעק הינדא פייגע	משה יוסף		תרצה		b12189
Turek Hinde F	Mosze I		1935		
טורקא חיים נפתלי	חנוך הענך			**	a12167
Turka Chaim N	Chanoch H				

6	5	4	3	2	1
18106					טושינסקי מרים
				(zm 36)	Tuszinska Mania
12202	**	תרע	מרדכי	ישראל	טייטעלבאום חנה
		1910	Mordechaj	Israel	Tajtelbaum Chana
14160					טענבאוים חי רחל
					Tenenboim Chai R
26193		תרעא			טעלערמאן זקן
		1911			Telerman Zaken
19191					טעלערמאן מרדכי נטע
					Telerman Mordechai N
90035		תרסד			טענענבאום זיסמאן
		1904			Tenenboim Zisman
07202					טענעבוים חי שרה
					Teneboim Chai S
38157				מנחם צבי	טענענבוים שרגא
					Tenenboim Szraga
01099				יצחק יהודא	טענענבאום ישראל
				Izak I	Tenenbaum Israel
23184		תרעג		יוסף	טענענבאום רחל
		1913		Josef	Tenenbaum Rachel
11196		תרעט			טענענבאום שרה
		1919			Tenenbaum Sara
10205					טענענבאום פאווא
					Tenenbaum Pawe
34154		תרפו		ליטמן	טענענבאום גשא מנדל
		1926		Litman	Tenenbaum Gesza M
20116					טענענבאום חי שרה
					Tenenbaum Chai S
15191		תרפא			טענענבאום משה
		1921			Tenenbaum Mosze
06082		תרצא		שלמה יהודה	טענענבאום משה מרדכי
		1931		Szlomo I	Tenenbaum Mosze M

6	5	4	3	2	1
90034		תרפט		ישראל	טענענבאום אברהם
		1929		Israel	Tenenbaum Abram
24181		תרעא		יצחק	טענענבאום מרים
		1911		Izak	Tenenbaum Miriam
08061		תרצו	יונה	משה	טענענבאום רכיל
		1936	Iona	Mosze	Tenenbaum Rachil
11174			שלמה	יצחק	טצעכאנאבסקי אסתר פינא
			Szlomo	Izak	Czechanowski Ester F
90041	#			גבריאל	טריטער רייזל
				Gavriel	Triter Raizel
19168					טשאמייסקי חנה רעכיל
					Czamaski Chana R
	#	תרסז		שלמה	טשמאל יעקב
		1907		Szlomo	Tczmol Jakob
17178					טשאפניצקי הרשל
					Czapniecki Herszel
04086		תרצ			טשמול דוד יעקב
		1930		Jacob	Czmul Dawid
12192		תרעז			טשערווינל חוה ראכל
		1917			Czerwel Chawa R

6	5	4	3	2	1
25158	*				יכמאנאוויטץ נחמן
					Jachmanowicz Nachman
29166	#				יאקאבאוויטש מנחם מנדל
					Jakobowicz Menachem M
18163	#**	תרצב			יאקאבאוויטש רחל
		1932			Jakubowicz Rachel
25160		תרעג		צבי בערל	יאקאבאביץ שלום זאב
		1913		Cwi B	Jakubowicz Szalom Z
18197					יאקאבאביץ
					Jakubowicz
C12166		תרצה		שינדל לייזר	יאקאבאוויטש מלכה
		1935		Szindel L	Jakubowicz Malka
33178	#	תרצז		דוד	יאקאבאוויטש שמואל
		1937		Dawid	Jakubowicz Szmuel
33179	#	תרסט		שמואל	יאקאבאוויץ דוד בערל
		1909		Szmuel	Jakubowicz Dawid B
12303		תרעח		שמואל	יאקאבאוויץ אסתר ברכה
		1918		Szmuel	Jakubowicz Ester B
13165		תרעט			יאקאבאוויץ נירא
		1919			Jakubowicz Nira
06170					יאקאבאוויץ פעסל
					Jakubowicz Pesl
90033		תרעה		יצחק	יאקאבאוויץ שפרה
		1915		Jzak	Jakubowicz Szifra

6	5	4	3	2	1
04093					יארקעוויץ בעריש יונה
					Jurkewicz Berisz I
26179		תרעא		אברהם	יאקובאבווסקי שלום
		1911		Abram	Jakubowski Szalom
13176					יוכפאוויטש שלמה זלמן
					Jochepowicz Szlomo Z
b12174					יעלין רויזא
					Jelin Roize
18174	@				יעלין גרשון
					Jelin Gerszon
38180		תרסג		דוד	יענוגה ברייגדל
		1903		Dawid	Jenuga Brandel

כ

6	5	4	3	2	1
12160		תרפז		יהודה	כהן הירש צבי
		1927		Ichuda	Kohn Hirsz C
16183	@		חייל אוסטרי במלחמת העולם הראשונה		כהן
			(aus Budapest - Ostern - krieger)		Kohn
20106					כץ אסתר
					Kac Ester
b12158		תרצד		ברוך ליב	כץ יצחק
		1934		Baruch L	Kac Izak
04102		תרפב		מרדכי אברהם	כץ זקן ברוך
		1921		Mordechai A	Kac Zaken B
90001	#	תרפג		פנחס	כ"ץ חוה לאה
		1923		Pinchas	Kac Chawa L

ל

1	2	3	4	5	6
לאונאווסקי אסתר	לאופמאן		תרצו		03165
Laznawski Ester	Laufman		1936		
לאונאווסקי משה מרדכי			תרצ		05091
Laznawski Mosze M			1930		
לאנדאו שרה חי	דוד		תרעא		23177
Landau Sara Ch	Dawid		1911		
לאנדסבערג בעריש			תרפה	**	14116
Landsberg Berisz			1928		
לאנדסבערג רבקה פערל	דב דוד				16199
Landsberg Rywka P	Dow Dawid				
לאנדסבערג יעקב ישראל	דוד		תרסט		34171
Landsberg Jacob I	Dawid		1909		
לאנדסבערג יוכבד					18154
Landsberg Jochewet					
לאנגו רחל	אפריים				90044
Langaz Rachel	Efraim				
לאנדסבערג ישראל דוד	יצחק				22158
Landsberg Israel D	Izak				
לאופער יעקב	יצחק				
Laufer Jakob	Izak				
לאקטער אלישע			תרע		25155
Lakter Elusza			1910		
לאסק ברוך לייב					31172
Lask Baruch L					

1	2	3	4	5	6
לאסק חיים					01049
Lask Heniek			1946		
לאסק אשר זליג	חיים		תרע		20210
Lask Aszer Z	Chaim		1910		
לאסק צבי	יהודא ליביש		תרעב		27193
Lask Cwi	Ihuda L		1912		
לאסקאווסקי דבורה	משה		תרפ	#	10192
Laskowski Dwora	Mosze		1920		
לאסקאווסקי יצחק מאיר	צבי		תרפג		10099
Laskowski Izak M	Cwi		1923		
לאקטער איטשע			תרע		25155
Lakter Itsze			1910		
לאקעטץ יצחק זלמן			תרפג		07158
Lokecz Izak Z			1923		
לוסטיג צפורה	שמואל		תרעט		13168
Lustig Cipora	Szmuel		1919		
לוסטיג פערל אסתר	זאב ישעכר			*	a12173
Lustig Perl E	Zew I				
לוסטיג רבקה אסתר	יחזקאל	אפרים	תרעא		24183
Lustig Riwka E	Ichezkel	Efraim	1911		
לופטמאן יוטא			תרסז	#1@	44189
Luftman Juta			1907		
לופטמאן משה	ברוך		תרסט		34178
Luftman Mosze	Baruch		1909		
לוקטער מאיר					C12173
Lukter Maier			1919		
ליבא אסתר	אברהם יעקב		תרעו	*	12172
Liba Ester	Abram I		1916		
ליבפעלד הענך				#	16113
Libfeld Henich					
ליבפעלד חי בילא	משה יהודה	אהרון			12183
Libfeld Chai B	Mosze I	Aron			

1	2	3	4	5	6
ליבער נחמי					16115
Liber Nachmi					
ליבערמאן חי שבע	מרדכי		תרעז		23174
Liberman Chai S	Mordechai		1917		
ליבראך מרדכי					11151
Librach Mordechai					
ליזעראוויטש ראובן	אלימלך		תרצא		17190
Lejzerowicz Reuwen	Elimelech		1936		
ליכטענשטיין מרדכי			תרסג		42155
Lichtenstein Max			1903		
ליכטענבערג אברהם	מרדכי		תרצה		11080
Lichtenberg Abram	Mordechai		1935		
ליכטענפעלד משה	אברהם שרב			#	16121
Lichtenfeld Mosze	Abram				
ליכטענשטיין ברענדל					à12181
Lichtenstein Brendl					
ליכטענשטיין מאיר				85 ש	13100
Lichtenstein Meir					
ליכטענשטיין לושיה				#	14083
Lichtenstein Lusia			1920		
ליכטענשטיין אהרן				#	12048
Lichtenstajn Aron			1930		
משה מאיר (בנו)					
Moizesz Meir (syn Arona)			1942		
ליכטענשטיין יששכר דב					22157
Lichtenstein Isachar D					
ליסאפראווסקי עטיל	אהרון				à12182
Lisoprawski Etil	Ahron				
ליסאפראווסקי חיים מענדל			תרעב		26156
Lisoprawski Chaim M			1912		
ליפלינג דבורה ליבא	דוד יוסף				17111
Lipling Dwora L	Dawid I				

1	2	3	4	5	6
ליפמאן לאה	שמואל	אליעזר	תרע		22181
Lipman Lea	Szmuel	Eliezer	1910		
ליפסמאן מרדכי	חיים מאיר		תרסט		90039
Lipsman Mordechai	Chaim M		1909		
ליפסקער שרה רחל	מיכאל				24178
Lipsker Sara R	Michael				
ליפשיץ שרה ליבא			תרפו		17165
Lipszyc Sara L			1926		
לנדה אסתר					17126
Lenda Ester					
לעבלאנג אברהם	יצחק		תרעה	@	20206
Leblang Abram	Izak		1915		
לעווינסקי געלא ריבא				*	10178
Lewinski Gele R					
לעוועגבערג דבורה	זאב וואלף			@#	19082
Lewenberg Dwora	Zew W				
לעוקאוויטש בראנע ציפא			תרעט		10184
Lewkowicz Branc C			1919		
לעוקאוויטש טאבא	אברהם לוי	דוד בערל			11184
Lewkowicz Taube	Abram L	Dawid B			
לעוועלת צירל	שמואל		תרעו		13167
Leuzelt Cirl	Szmuel		1916		
לענגער חי שרה	צבי הרש		תרצה		20052
Lenger Chai S	Cwi H		1935		
לעדנער דוד				#	09083
Ledner Dawid					
לעפקאוויטש אסתר גאלדא	ירחמיאל	שלמה זלמן			20084
Lepkowicz Ester G	Ierachmiel	Szlomo Z			
לערמאן אלי מרכי	לייב		תרסט		34180
Lerman Eli M	Lejb		1909		
לעש ברוך לייב			תרצד		b12160
Lesz Baruch L			1934		

6	5	4	3	2	1
80007		תרפ		שלמה	לאשמעל יעקב
		1927		Szlomo	Laszmel Jacob

מ

1	2	3	4	5	6
מאדושעבסקי דבורה	אברהם			#	20057
Modrzewski Dvora			1934		
מאדזשעבסקי זקן ברוך	מנחם צבי				16110
Madzszewski Zaken B	Mnachem C				
מאדענבערג משה יעקב	שלמה זלמן		תרצד	#	11093
Madenberg Moryc	Szlomo Z		1934		
מאזעלשטין שרגא מאיר					09152
Mazelstein Szraga M					
מאזעלשטין חנה בראנה	אלי				21185
Mazelstein Chana B	Eli				
מאזעלשטין טאבא					15169
Mazelstein Tauba					
מאטקאוויטץ פריידא	יצחק		תרע		21175
Matkowicz Frida	Izak		1910		
מאטול פייגא	ליפא	משה גצל			18123
Matul Feige	Lipe	Mosze G			
מאיערקאוויץ				#	20095
Maierkowicz			1930		
מאלינאק שלמה					44157
Malinak Szlomo					
מאליניאק יורא			תרסח		32160
Maliniak Iura			1907		
מאליניצקי שרה שבע					18152
Malinicki Sara S					

1	2	3	4	5	6
מאקאוויץ שרה לאה	פנחס	ליבוש			11192
Makowicz Sara L	Pinchas	Leibus			
מארגולעווסקי בינה צפורה	שלמה		תרצו		08067
Margulewski Bina C	Szlomo		1936		
מארדקאוויטץ גאלדא	שמואל	אברהם יצחק		•	22176
Mordkowicz Golda	Szmuel	Abram I			
מארדקאוויטץ יעקב	יצחק		תרסה	#	33176
Mordkowicz Jakob	Izak		1905		
מארעלענבוים רבקה	צבי הירש		תרפח		06160
Marelenboim Rywka	Cwi H		1928		
מארקאוויטץ ישראל יצחק				#	71149
Markowicz Israel I					
מארקאוויטש שרה					08063
Markowicz Sara					
מארקוויץ שמחה					25182
Markowicz Simcha					
מארקאוויץ יצחק			תרסה		32163
Markowicz Izak			1908		
מארקאוויץ לאה				#	18117
Markowicz Lea					
מארקין יוסף	משה אליעזר		תרסט	#	90049
Markin Josef	Mosze E		1909		
מאשקאוויץ אברהם לפידות					10161
Moszkowicz Abram L					
מאשקאוויץ מ..			תרעב		21196
Moszkowicz M			1912		
מאשקאוויץ סעריל	מאיר		תרסה	#*	33158
Moszkowicz Serl	Meir		1908		
מארקעוויטש בעריש יונה	אברהם				04093
Markewicz Berisz I	Abram				
מוסמאן פעסא	אהרון יעקב	חיים יהודא	תרצה		C12156
Musman Pesie	Aharon I	Chaim I	1935		

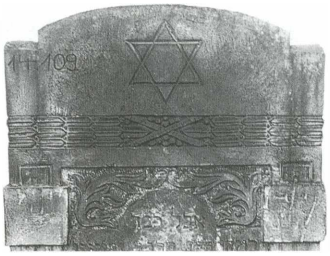
1	2	3	4	5	6
מאצודין יעקב	דוד הענך		תרנב		52165
Macodin Jakob	Dawid H		1892		
מיץ ראובן שלמה			תרע		33183
Meic Ruwen S			1910		
מיכאלאוויטץ דוד יצחק					15200
Michalowicz Dawid I					
מיכלעוויץ צבי הרש	ישראל יצחק		תרסא		33173
Michlewicz Cwi H	Israel I		1901		
מיכלאוויץ רבקה גיטל	אהרון יוסף		תרעא		22184
Michlowicz Rywka G	Aharon I		1911		
מיכלעוויטש ישראל יצחק					47160
Michlewicz Israel I					
מיכלעוויטש שמואל	וועלוול וואלף				16112
Michlewicz Szmuel	Welwel W				
מילגראם ליבוש					b12163
Milgrom Leibusz					
מילגראם הינדא	נפתלי צבי	אהרון	תרעט	*	10188
Milgrom Hinde	Naftali C	Aharon	1919		
מילעז שרה					12141
Milezs Sara					
מילנער מלכה פראויל	חיים ברוך	חואל			10190
Milner Malka P	Chain B	Choel			
מילשטיין עזר שמחה	חיים הענך		תרצה		80001
Milstein Ozer A	Chaim H		1935		
מילשטיין יחיאל פישל					b12169
Milstein Yechiel F					
מילשטיין אברהם יעקב					28163
Milstein Abram J					
מילשטיין גיטל לאה	משה		תרצה	#	27161
Milstein Gitel Ł	Mosze		1935		
מילשטיין נתן דוד					16180
Milstajn Natan D					

1	2	3	4	5	6
מילשטיין רבקה					04151
Milstein Riwka					
מילשטיין שרה	יחזקאל ליזער	זאב וולף		**	13159
Milstein Sara	Iehezkel L	Zew W			
מילשטיין ליבא חיה	משה	מאיר	תרפו	**	17159
Milstajn Liba H	Mosze	Meir	1926		
מינץ רחל דבורה					19116
Minc Rachel D					
מינץ דבורה			תרצו		40198
Minc Dwora			1936		
מינק חיים					12167
Mink Chaim					
מינק רחל לאה		חיים	תרעב		24187
Mink Rachel Lea		Chaim	1912		
מיעגדזיגארסקי חי מנדל	זאב וואלף		תרפו		17160
Miedzigorski Chai M	Zew W		1926		
מיעדזיגארסקי יעקל	אהרון		תרח		06102
Miedzigorski Jenki	Ahron		1848		
מיעדזיגארסקי עטיל					19113
Miedzigorski Etil					
מלאסטאווסקי ש. ט.					20123
Mlostowski Sz. T					
מלינקעוויטש רבקה	יהודה לייבוש		תרצ		20094
Mlinkewicz Rywka	Iehuda L		1930		
מעכלאוויטץ רחל לאה	אריה		תרעו	#	11179
Mechlowicz Rachel L	Arie		1916		
מעל שמאי יהודא	יעקב דוד		תרצו		02096
Mel Szamai I	Jakob D		1936		
מעל יעקב דוד	יהודה		תרעז		18198
Mel Jakob D	Jehuda		1917		
מעלשפיין אפרים פישל	יהודא לייבש		תרצב		12161
Melszpaiz Efraim F	Iehuda L		1932		

6	5	4	3	2	1
75145		תרצג	אפריים	משה	מעלשפייז אסתר
		1933	Efraiim	Mosze	Melszpaiz Ester
03060				אשר אנשל	מענדעלעוויץ אהרון
				Aszer A	Mendelewicz Aron
	#	תרט			מענדעלסבורג חיה ריזל
		1848			Mendelsburg Chaia R
23158					מערין יהודא
					Merin Yehuda
12048					מערין משה
		1942		Aron	Merin Mojzesz
12183					מערקן שרה
					Merken Sara
19152	#	תרעט		אפריים	מאקניץ אסתר
		1919		Efraim	Maknic Ester
15100					מרקין משה אליעזר
					Merkin Mosze E

נ

1	2	3	4	5	6
נאוואמיאסט מרדכי			תרע		26150
Nowomiast Mordechai			1910		
נאוואמיאסט רחל					18128
Nowomiast Rachel					
נאוואק צבי	יעקב יהודא		תרעו		16197
Nowak Cwi	Jakob I		1910		
נאווסקי רייזל חי			תרפד		09196
Nawski Raizel H			1924		
נאחוואנאוויטש אברהם הירש			תרעה		25163
Nachwanewicz Abram H			1915		
נאכנאנג מנחם מענדל					17176
Nachgang Mnachem M					
נאכמאנאוויץ חוה	דוד				05158
Nachmanowicz Chawa	Dawid				
נאכמאנאוויץ שלמה					15108
Nachmanowicz Szlomo					
נאמבערג אלטע מחלה	אברהם		תרפה		17151
Nomberg Alte M	Abram				
נאמבערג חנה יודל			תרנו		44173
Nomberg Chana I			1895		
הגאון הקדוש הרב בן הצדיק הקדוש הרב יחיאל ישעיהו זל שנפל ע"י הרוצחים שעינו אותו ביסורים קשים					
ירחמיאל משה נח			תשב		08034
Yerachmiel Mosze Noach			1942		

1	2	3	4	5	6
נייבערגער שיינדל					13101
Naiberger Szaindl					
נייגאלדבערג יהושע					13097
Naigoldberg Ihoszua					
נידארף דב בערל					08175
Najdorf Dow B					
נידארף יעקב	יחיאל		תרע	#	29164
Naidorf Jacob	Iechiel		1910		
נידעלוויים חיים מאיר					03096
Najdelwaim Chaim M					
ניסענבאהם אברהם	יעקב				17201
Nidselbaum Abram	Jacob				
ניסענבאהם אסתר	נפתלי		תרצ		18126
Nisenbahm Ester	Naftali		1930		
ניסענבאהם צבי הערשל	אברהם		תרעה		24168
Nisenbaum Herszel			1915		
ניסענבאום מרים דבורה	צבי		תרסה		38196
Nisenbaum M.D.			1905		
ניסענבאם נעשא	אברהם דוד	אלי			36195
Nisenbam Nesza	Abram D	Eli			
ניעדושוויעדז מהלה	צבי הרש		תרפז		b17164
Niedzwiedz Mahla	Cwi H		1927		
נייבערג שלמה נתן			תרעב		27152
Najberg Szlomo N			1912		
נירענבערג דוד ש	צבי				23156
Nirenberg Dawid S	Cwi				
נאכמאנעוויטש לאה					21179
Nachmanewicz Lea					
נעדזוויטץ משה יוסף	יהודא			#	90043
Niedzwiedz Mosze I	Jehuda				
נעדזוויעדז שיינדל	יעקב		תרסג		35157
Niedzwiedz Szindel	Jakob		1903		

6	5	4	3	2	1
13182			ע"י נברו מפריז	(מצבה זו נעשתה	נעדושוועדז דוד
					Nedzwiedz Dawid
34170					נעריך ליבוש
					Neraich Lejbusz

ס

6	5	4	3	2	1
b12185		תרצה	דוד	חיים בעריש	סאוויצקי רחל
		1935	Dawid	Chaim B	Sawicki Rachel
20035		תרצה		וולוול	סאויצקי אסתר
		1935		Wellwel	Sawicka Ester
05096	**#			יוסף	סאלמאנאוויטש משה
				Iosef	Salmonowicz Mosze
13068					סלומונוביץ הוג
					Salmonowicz Malz.
20102			דוב	יצחק	סאלעם לאה
			Dow	Izak	Salem Lea
27175		תרעב			סאלעם צבי הרש
		1912			Salem Cwi H
15189					סאלעם יוסף
					Salem Josef
19073	#	תרצה		הירש	סאלעם מיכל
		1935		Hirsz	Salem Michael
18104		תרצד		בנימין יצחק	סאמעלסאן גאלדא
		1934		Benjamin I	Samelson Golda
25174	@#	תרצ		אלימלך	סאמעלסאן אביגדור
		1930		Elimelech	Samelson Awigdor
40154		תרסה		עובדי	סאמער לייבוש
		1905		Owri	Somer Leibusz
44154	@	תרסג		יצחק	סגל צבי זאב
		1903		Izak	Segal Cwi Z

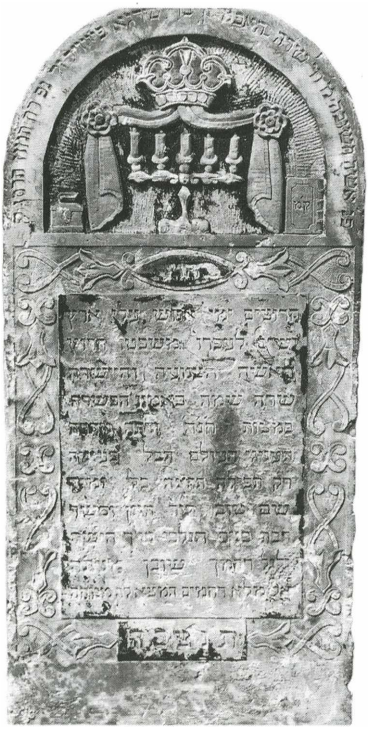
1	2	3	4	5	6
סגל אסתר			תרנח		44169
Segal Ester			1898		
סולמאנאוויץ פרומעט			תרפב		90004
Solmanowicz Frumet			1922		
סולמאנאוויץ לייבוש			תרפב		90020
Solmanowicz Leibusz			1922		
סטאיינמאן שמואל					32158
Steinman Samuel					
סטאיינמאן הענריך					32159
Steinman Henryk					
סטראבינסקי מנדל	(שו"ב דפה)		תרצו		47157
Strawinski	Mendel		1936		
סימכאוויטש פייבל					16106
Simchowicz Faiwel					
סימכאוויטש בעריל יצחק	דוד שמחה		תרפז		04095
Simchowicz Berl I	Symcha D		1927		
סימרייא יוסף פסח			תרעז		17187
Simria Josef P			1917		
סלונבסקי שלמה זלמן			תרעה		27158
Slonawski Szlomo Z			1915		
סקאליק אברהם	דוד				90014
הבחור החשוב מאנשי הצבא מ-27 וויטעפסקי פולק טראל					
Żołnierz z 27 pułku Wittebskiego					
Skalik Abram	Dawid				
סקארקא דבורה					18103
Skorka Dwora					
סקראבוש חיים הירש	צבי				ä12156
Skrabusz Chaim H	Cwi				
סקרוביש ברכה	יחזקאל		תרצב		17119
Skarbisz Bracha	Ichezkel		1932		
סקרוביש מרים	שלמה בינם				20114
Skrobisz Miriam	Szlomo B				

ע

1	2	3	4	5	6
עדעלמאן משה יחיאל					04099
Edelman Mosze I					
עדעלמאן משה אהרון	יעקב נחמי		תרפט		13183
Edelman Mosze A	Jakob N		1929		
עדעלמאן דבורה	משה אהרון		תרפ	#@	14167
Edelman Dwora	Mosze A		1920		
עויקאוויטש יצחק					20209
Eizikowicz Izak					
עלבאהם יחזקאל מענדל					16109
Elbom Yechezkel M					
עלבינגער חנה פרידא	משה		תרעה	*	24174
Elbinger Chana F	Mosze		1915		
עלבינגער צבי יואל				#@	15111
Elbinger Cwi I					
עלל יצחק נח					08098
Elel Izak N					
עלל פנחס			תרפז		02097
Elel Pinchas			1927		
עלל שרה בלומה	יהודא ליב יהושע				20088
Elel Sara B	Iehuda L Iehoszua				
עלל שמעריל					12155
Elel Szmerl					
עלענצוויג פעסא	מאיר דוד אלימלך		תרצז	**	08058
Elencwajg Pese	Meir D Elimelech		1937		

6	5	4	3	2	1
03169					ענגער שרה ביילא
					Enger Sara B
15195	#				עראוויטץ זיסל לייב
					Erowicz Zisel L
171034				יצחק מאיר	ערליך פרומעט
				Izak M	Erlich Frumet
19118					ערליך שפרה
					Erlich Szifra
22179		תרע			ערענשטיין שיינדל
		1910			Erenstajn Szaindl

פ

1	2	3	4	5	6
פאנטיל משה אליעזר			תרנג		47166
Pantil MoszeEliczer			1893		
פאנטש מאשא רינה			תרסה		46174
Puncz Masza R			1905		
פאלבארד חיים	וולף נחום		תרפט		14112
Palbard Chaim	W Nachum		1929	@	
פאמערנץ ברוך	אשר וליג		תרע		27160
Pomeranc Baruch	Aszer Z		1910		
פאנואד אליעזר נח	שמחה מאיר		תרפו		04097
Panod Eliezer	Symcha M		1926		
פאנטיל בילה פייגא	גאלדא אברהם				a12171
Pantil Bela F	G Abram				
פאנטיל שלמה				#	24158
Pantil Szlomo					
פאנטיל הירש דן	זאב		תרעא	#	24159
Pantil Hirsz D	Zew		1911		
פאפאוויטש גיטל	אברהם		תרצה		03168
Popowicz Gitel	Abram		1935		
פאפאן דבורה					40175
Papan Dwora					
פאפאוויטש בינא	ישראל בריך		תרפ		10196
Papowicz Bine	Israel B		1920		
פאפירמאן שרה	שלמה				35179
Papirman Sara	Shlomo				

1	2	3	4	5	6
פאפירמאן שלמה	הלוי				03088
Papirman Szlomo	Halewi				
פאקאלא יוסף	תרעא				24160
Pakula Josef			1911		
פאקאלא יצחק	יהודה ליבוש ראובן				03091
Pakula Izak	Yehuda L.R				
פאקאלא ישראל	משה				03097
Pakula Israel	M				
פאקאלא צבי			תרסח		90029
Pakule Cwi			1908		
פאקולא אברהם					17175
Pakula Abram					
פאקולא נעבא			תרעב		90050
Pakula Necha			1912		
פאקולא רבקה	יהודה			@	18115
Pakula Rywka	Iehuda				
פאקולא רבקה בלימה				@	18096
Pakula Rywka B					
פאקטער שרה רבקה	יעקב מאיר	אפריים		@	16166
Fakter Sara	RJakob M	Efraim			
פאקין צבי	זאב שמחה		תרעב		26162
Pakin Cwi Simcha			1912		
פאקין חי	יצחק זאב				04150
Pakin Hai	Izak Zew				
פאקאלה ישראל נחמי					09102
Pakula Israel N					
פאקסשרה רינה			תרעז		10170
FaksSara R			1917		
פארקאווסקי אברהם			תרפה		13180
Parkowski Abram			1925		
פארקובסקי יצחק			תרעג		21154
Parkowski Izak			1913	@	

1	2	3	4	5	6
פונאבסקי יצחק			תרעט		15183
Ponawski Izak			1919		
פוקס שרה ליפקה					06150
Fuks Sara L			1926		
פועדעצקי חי	יהודא לייב				22187
Przedecka Halina	Iehuda L		1910		
פשיטיק בנימין מאיר			תרפה		13195
Pszytik Benjamin M			1925		
פיאויק שרה	שרגא		תרסג		40199
Piawik Sara	Szraga		1903		
פיזיצקי ליבוש			תרסה		42157
Pizicki Leibusz			1905		
פיזיצקי אברהם	שמעון		תרעה		26183
Pizicki Abram	Szymon		1915		
פיזיצקי וויטל					23172
Pizicki Witel					
פיגעלעם יצחק	מנשה מרדכי		תרעג		26184
Fajgeles Izak	M Mordechai		1913		
פיימאן פאטיל שרגא	ישראל		תרפא		05102
Fiman Petil S	Israel		1921		
פיעטערקאווסקי שרה רבקה	יצחק	דוד צבי	תרצו		12165C
Pieterkowski Sara R	Izak	Dawid C	1936	@	
פילגער צביא			תרסט		35183
Filger Cwia			1909		
פילגער יהודה ליבוש			תרעג		25165
Filger Iehuda L			1913		
פינגעלעם אברהם משה					05089
Fingeles Abram M					
פענצטערמאן אפריים					15115
Fencterman Efraim					
פינקאשוויץ משה					23161
Pinkoszwic Mosze					

6	5	4	3	2	1
16117					פינקוסעוויטש שמואל
					Finkosewicz Szmuel
27179		תרע		שלמה זלמן	פינקעלשיין שמואל צבי
		1910		Szlomo Z	Finkelszain Szmuel C
90019					פיעטערקאווסקי שמואל
					Pieterkowski Szmuel
27159		תרעב		אלי גרשון	פיעטראקאווסקי פיגע
		1912		Eli Gerszon	Pietrakowski Faige
17166				איידל משה	פיעטרקאווסקי זעלדא
				A Mosze	Pietrkowski Zelda
20097					פישוב רחל לאה
		1933			Fiszow Rachel L
16160		תרפז		אלימלך	פישהאף חנה חיקא
		1927		Elimelech	Fiszof Chana C
19117					פישהאף ראזיל
					Fiszhof Razil
12198					פישהאף פעסא יצחק
					Fiszhof Pesa Izak
a12175					פישהאף בראנדל
					Fiszhof Brandel
03090					פישהאף יעקב יוסף
					Fiszhof Jakob J
44165					פישהאף יצחק דוב
					Fiszhof Izak D
a12195			מרדכי	צבי	פישהאף הינדא
			Mordechai	Cwi	Fiszhof Hinde
90046		תרס		דוד שמעון	פישמאן יצחק
		1900		D Szymon	Fiszman Izak
09103					פישמאן משה שבתי
					Fiszman Mosze S
26153				ישראל	פלאכטע אבא אבריהם
				Israel	Plachte Aba A

1	2	3	4	5	6
פלאטט יצחק דוב					02096
Platt Izak D					
פלאטטער שלמה לייב					09079
Plater Szlomo L					
פלכטא אולא	חנוך דוד		תרעו		22169
Plachta Olga	Hanoch D		1916	**	
פלכטא זיסל					06159
Plachta Zisel					
פלכטא שרה לאה	יחיאל		תרסה	*	35198
Plachta Sara L	Ichiel		1908		
פלאמקא יוסף			תרסט		33177
Plamka Josef			1909		
פלאמקא הענדל	משה וליג	יוסף	תרעה		a12179
Plamka Hendel	Mosze Z	Josef	1915		
פלויזיידא חיים אלטר	שמחה בונים		תרסט		33182
Flozaide Chaim A	Simcha B		1909		
פלעשעווסקי שרה רבקה		וליג	תרצז		15078
Pleszewski Sara R		Zelig	1937		
פעלדעפלד גאלדא שיינדל			תרעב		35178
Feldefeld Golda S			1912		
פעלץ יענטע	דוד		תרצב		15081
Pelc Jente	Dawid		1932		
פעניך חנוך	צבי בנימין		תרס		31151
Penich Chanoch	Cwi B		1900		
פעניך זאב דוד	חנוך		תרסא		44161
Penich Zew D	Chanoch		1901		
פענסטרמאן מרים	שלום	אפריים	תרע	#	22164
Fensterman Miriam	Szalom	Efraim	1910		
פענסטרמאן אפרים					15115
Fensterman Efraim					
פעסעסאוו					20087
Pessesowa					

1	2	3	4	5	6
פראנקפארט	יצחק	ישראל	תרפב		07177
Frankfart	Izak	Israel	1922		
פערבער מלכה	יוסף		תרעא		24185
Ferber Malka	Josef		1911		
פערבער טאבע לאה					08066
Ferber Taube L					
פערוואטער מרים	דוד אלימלך		תרעה		24186
Ferwarter Mriam	Dawid E		1915		
פראנט בילא	אברהם יצחק		תרעז		11186
Frant Beila	Abram I		1917		
פראמאן יהודא לייב	יעקב		תרס		90045
Fromen Ihuda L	Jacob		1900		
פראפין בראנדל			תרע		12180
Parafin Brandel			1910		
פראנקפורט יצחק אלי			תרצב		10089
Frankfurt Izak Eli			1910		
פראש בירן					04096
Frosz Biran					
פראנדליך שמואל יעקב			תרפד		04100
Frondlich Szmuel I			1924		
פריד הערשיל					02100
Frid Herszel					
פרידמאן חוה	אהרון		תרעב		24191
Fridman Chawa	Aharon		1912		
פרידמאן מלכה			תרעד		27163
Fridman Malka			1914		
פרידריך יוכבד					19162
Fridrich Iochewed					
פרידריך שיינדיל					13166
Fridrich Szajndel					
פריידענרייך צורלי					09189
Fraidenraich Curli					

1	2	3	4	5	6
פרײדענרײך הינדא רחל	יהודה		תרצג		20049
Fraidenraich Hinda R	Iehuda		1933		
פרייזים רבקה			תרפ		10195
Praizes Rywka			1920		
פריילך פערל					08175
Frailich Perl					
פריינדלך גיטל			תרע		21181
Frajndlich Gitel			1910		
פרימאן רבקה					03151
Friman Rywka					
פרישער אסתר	יצחק		תרע		35161
Friszer Ester	Izak		1910		
פרענקל יוסף	יהודא		תרסד		40164
Frenkel Josef	Iehuda		1904		
פרענקל רבקה	חיים משה	צבי		*	10174
Frenkel Rywka	Chaim M	Cwi			
פרענקעל איטשע יצחק	לוי				09082
Frenkel Itsie I	Lewi				
פרענקעל תמרה	מרדכי דב		תרעא		24179
Frenkel Tamara	Mordchai D		1911		
פרענקעל גאלדא	אברהם מרדכי		תרסד		09196
Frenkel Golda	Abram M		1904		
פרענקעל גיטל					18155
Frenkel Gitel					
פרענקעל תרצה	יהודה לייב		תרצ		18107
Frenkel Tirca	Iehuda L		1930		
פרשער יעקב פישל	מיכאל		תרסט		80006
Freszer Jakob F	Michael		1909		
פשערבארד צבי הרש					51160
Pszerbard Cwi H					

צ

6	5	4	3	2	1
18175		תרעו			צאמסקי דוד
		1916			Czamski Dawid
22201		תרעו			צאפרעפין רבקה רחל
		1916			Caprefin Riwka R
18169					צאמאנסקי אנה
		1926			Czamanska Anna
18171					צאמאנסקי דוד
		1916			Czamanski Dawid
19193		תרעו		יוסף	צאקער יעקב אלי
		1916		Josef	Caker Jakob E
35186		תרסט		אליקים	צארטל אלטער
		1909		Eliakim	Cartal Alter
15114					צוויג זעליג
					Cwajg Zelig
07187	@	תרעה		יחזקאל	צוקרעכט יענטע
		1915		Ichezkel	Cukrecht Yentel
03093					ציגלער מיכאל אהרן
					Cigler Michael A
10183	@				ציגלער טאבא
					Cigler Toba
26192		תרעא		דוב	ציגלער אלי
		1911		Dow	Cigler Eli
24190	@	תרעב		יצחק אנשל	צימבאליסטא מרים סעריל
		1912		Izak A	Cimbalista Miriam S

6	5	4	3	2	1
10098					צימבאליסטא חיים
					Cimbalista Chaim
14204					צימערמאן לייב
					Cimerman Leib
01062		תרצו		פסח	צימערמאן ישעי
		1936		Pesach	Cimerman Jeszai
90015					צימערמאן רחל
					Cimerman Rachel
90024					צימערמאן דינה
					Cimerman Dina
26178					צענוויל
					Cenwajl
26176		תרע			צעדער עמנואל ישי משה
		1910			Ceder Emanuel Iszai M
14207				אברהם	צעלדער יוסף דוד
				Abram	Celder Josef D
14207		תרפט		אברהם	צעלנער יוסף דוד
		1929		Abram	Celner Josef D

ק

1	2	3	4	5	6
קאגאן רופאל					05107
Kagan Rofel					
קאגאנוויטש אברהם ליב					14193
Kaganowicz Abram L					
קאוועגסקי זלמן יונה					05100
Kawenski Zalman I					
קאופמאן רייזל	צבי		תרסא		90038
Kaufman Raizel	Cwi		1901		
קאופמאן חיים	צבי גל		תרעט	#	16182
Kaufman Chaim	Cwi gal		1919		
קאזיווסקי לוי יצחק			תרצז		01103
Kaziwski Lewi I			1936		
קאטושעווסקי שיע	דוד בעריש		תרעב		19204
Katuszewski Szaine	Dawid B		1912		
קאטעשעווסקי רייזל	אברהם יוסף			#@	19054
Kateszewski Raizel	Abram I				
קאטשמארעק אברהם יעקב	חיים		תרפ		08105
Kaczmarek Abram I	Chaim		1920		
קאטשמארעק אליעזר גרשון	אברהם יעקב				07104
Kaczmarek Eliezer G	Abram I				
קאליערשטיין חוה	גבריאל	יוסף	תרנח		46178
Kolierstajn Chawa	Gawriel	Josef	1898		
קולערשטיין חיים הירש			תרעב		56165
Kolerstajn Chaim H			1912		

1	2	3	4	5	6
קאלערשטיין יוסף	שמואל				08158
Kalerstajn Josef	Szmuel				
קאלעשוק פערל	שמעון		תרפח		05165
Kaleszuk Perl	Szymon		1928		
קאנטאראוויטש ישראל איסר			תרעה		18188
Kantorowicz Israel I			1915		
קאנטאראוויטש זקן			תרעה		19196
Kantorowicz Zaken			1915		
קאנטעראוויטש לייב	זאב		תרסג		27156
Kanterowicz Leib	Zew		1903		
קאנטעראוויטש אברהם יצחק				#	
Kanterowicz Abram I					
קאנטעראוויץ אלטע חי	צירל צבי	מנחם		#	44185
Kanterowicz Alte H	C Cwi	Mnachem			
קאנטאראוויטש חיים				#@	12032
Kantorowicz Chaim			1971		
קבר סמלי לשתי אחיות ושבעה אחים קנטרוביץ שנרצחו ע"י פשיסטים					
Grob Symboliczny: 2 Siostri 7 braci Kantorowicz zgineli tragicznie z rak faszystow					
קאנע לאה	יעקב	יצחק יעקב	תרצה		04211
Kune Lea	Jakob	Izak J	1935		
קאפיל מרדכי דוד	יעקב		תרנג		46165
Kapil Mordechai D	Jakob		1893		
קאפיל אברהם	יעקב				90025
Kapil Abram	Jakob				
קאפיל אסתר	יצחק		תרסב		45175
Kapil Ester	Izak		1902		
קאפיעץ גליקא פרידל	רפאל			@	44172
Kupiec Glika P	Rafael				
קאצקעוויטץ גיטל נישקה			תרעח		10179
Kackiewicz Gitel N			1918		

6	5	4	3	2	1
90011		תרצב			קארוויג העריל הניה
		1932			Karwig Henia H
12081					קארטוז הערמאן
Herman i Teresa Malzonkowie Kartuz zm. tragiczna smiercia 1935					
Ku pamieci Hanel Wilhelm,Adolf, Fredzia, Jerzyk					
Lohlit Fredynand, Karola, A...y zamordywany w latach okupafji niemieckej					
90010					קארמאן יוכבד ליבא
					Karman Jochewed L
19200		תרמט		ישראל יוסף	קארמאזין אליעזר
		1889		Israel I	Karmazin Eliezer
15177					קארצבאן זאב וולף
					Karcban Zew W
05093					קושטוצקי אפרים יוסף
					Kosztucki Efraim J
27165	#	תרצו			קאשטוצקי רבקה
		1936			Kasztucki Rywka
26166		תרע		ישעי משה	קאשערי יצחק
			1910	Iszai M	Kaszeri Izak
19103			בער	משה אברהם	קוואַרט שרה גיטל
			Ber	Mosze A	Kwart Sara G
b12155		תרצה		אברהם לייזער	קוזעשעוויר משה
		1935		Abram L	Kozeszewer Mosze
40166		תרסו		יצחק	קוטוינגער מתתיהו חיים
		1906		Izak	Kotwinger Matitiahu C
10082	#				קוטשינסקי יעקב הערש
					Kotszynski Jakob H
04210		תרע	אברהם	יצחק	קונא גאלא
		1910	Abram	Izak	Kona Gele
53150	#	תרסו			קוראל בענעדיק
		1906			Koral Benedikt
		תרצד		מבית לאנסבערג	קוראל דוראטי
		1934		z Landsbergow	Koral Dorota

1	2	3	4	5	6
קורל בולעק		תרסב	#		56168
Koral Bolek	Benedikt		1902		
קורלאנד מיכל					34159
Korland Michal	נכד הגאון רב עקיבא	איינער	זציילמוארשה		
קורץ רייזל	בנימין			#	15158
Kurc Rajzel	Benjamin				
קייטמאן דוב	יוסף				20182
Kajtman Dow	Josef				
קימעלפעלד ישעי	משה		תרע		19187
Kimelfeld Jeszai	Mosze		1910		
קימעלפעלד מרים		מאיר	תרצו		18099
Kimelfeld Miriam		Meir	1936		
קירשנבוים רחל	נחמן	יצחק	תרצו	#	03166
Kirszenboim Ruchla	Nachman	Izak	1936		
קירשבאום פריידא לאה					18108
Kirszbaum Frida L					
קירשבוים שיינדל				@	13153
Kirszboim Szaindl					
קירשבוים שרה					C12167
Kirszboim Sara					
קירשטיין רייזל	משה	אברהם	תרצו		C12171
Kirstajn Raizel	Mosze	Abram	1937		
קירשטיין הערשיל	דניאל		תרעה		17177
Kirstajn Herszl	Daniel		1915		
קירשנבאום משה אלעזר					40150
Kirszenbom Mosze E					
קירשענבוים אסתר					19119
Kirszenboim Ester					
קלאפער אברהם			תרסט		34185
Kloper Abram			1909		
קלאפער יעקב יצחק	שמואל				29165
Kleper Jacob I	Szmuel				

1	2	3	4	5	6
קלאפערטשאך קיילה רבקה	נתן				21177
Klaperczach Kaile R	Natan				
קליינבערג אלטע מלכה	אליעזר	משה	תרצה	@	C12163
Klinberg Alte M	Eliezer	Mosze	1935		
קליינמאן יצחק	יונה		תרצד		01104
Klainman Izak	Jona		1934		
קליינמאן זיסל				@	08062
Klajnman Zisel					
קלענבערג זאב	משה		תרצג		30151
Klenberg Zew	Mosze		1933		
קלעפפיש אהרון	מאיר		תרעה		29153
Klepfisz Aharon	Meir		1915		
קניגהייט יהושע					14115
Kenigheit Jehoszua					
קנעבט דוד				#	14109
Knecht Dawid					
קנעבט משה יהודה				#	14108
Knecht Mosze I					
קעניגהייט צערקא					12181
Kenighait Cerke					
קעמפנער יהודא לייב	מאיר יצחק		תרעא		27158
Kempner Yehuda L	Meir I		1911		
קעניגהאיט פריידא	ירוחם זאב		?		20087
Kenighait Frida	Irucham Z				
קעניגהייט מרדכי	יצחק		תרסג		44151
Kenighait Mordhai	Izak		1903		
קעניגשטיין קיילא זאטיל			תרפ		06164
Kenigstein Kaile Z			1920		
קעניגשטיין ישעי יעקב	פישל				19201
Kenigatein Iszai J	Fiszel				
קעסלער מרים פראדל	נפתלי		תרפד	@	16167
Kesler Miriam F	Naftali				

1	2	3	4	5	6
קעסלער אלתנן					11100
Kesler Elchanan					
קעסלער לאה				#@	18094
Kesler Laja	z Blajbergow		1933		
קעסלער חיים	גרשון		תרסה		b40170
Kesler Chaim	Gerszon		1905		
קעסלער שמואל			תרעו		19198
Kesler Szmuel			1916		
קערש מאיר	יחיאל ישראל		תרנה		15194
Kersz Meir	Iechiel I		1895		
קערשבאם משה יעקב	ישראל		תרע		25153
Kerszbam Mosze J	Israel		1910		
קראנענולד פייגא שיינה		דוד	תרנג		50166
Kronenwald Faige S		Dawid	1893		
קראפמאן משה לייב			תרצח		51179
Kropman Mosze I			1938		
קראקאוויאק נחמה				#	15084
Krakowiakowa Nechama			1925		
קראקאויאק מירל	אברהם דוד	אליעזר	תרעו	#	23166
Krakowiak Mirel	Abram D	Eliezer	1916		
קראקאווסקי שרה ברכה	יהודה ליבוש	יוסף יהודה	תרצב		17120
Krakowski Sara B	Iehuda J	Josef I	1932		
קרובאס חי שרה			תרעה		90021
Krubas Chai S			1918		
קרובאס					36141
Krubas					
קשיאוע באלבינא					461276
Ksiaze Balbina			1896		

ר

1	2	3	4	5	6
ראגדינסקי גיטל			תרעה		90030
Ragdinski Gitel			1915		
ראזעטאהל פיוול שרגא					05098
Rozetal Faiwel S					
ראזענבאהם רויזה					03153
Rozenbaum Roze					
ראזענבאום צבי הערש	עזרא		תרעה		15185
Rozenbaum Cwi H	Ezra		1915		
ראזענבאם רוזא	נפתלי הערץ		תרסו	*	35155
Rozenbam Roza	Naftali H		1906		
ראזענבאום שרה שבע	משה				22186
Rozenbaum Sara	Mosze				
ראזענבום משה					04098
Rajzenbaum Morzez			1925		
ראזענבלאט אסתר גיטל	חיים יצחק	ארי			22178
Rozenblat Ester G	Chaim I	Ari			
ראזענבלאט רחל לאה	יצחק		תרפב	#	- -
Rozenblat Rachel L	Izak		1926		
ראזענבלאם עטיל	יוסף		תרצו	#	20041
Rozenblum Etil	Josef		1936		
ראזענבלום חיים וואלף	זאב דוד				15120
Rozenblum Chaim W	Z Dawid				
ראזענבלום לאה	יצחק		תרכב		90023
Rozenblum Lea	Izak		1862		

1	2	3	4	5	6
ראזענבלום מענדל					03095
Rozenblum Mendel					
ראזענבלום משה	יהודא הירש		תרסט		57163
Rozenblum Mosze	Ihuda H		190		
ראזענבלום מרים שמחה					10173
Rozenblum Miriam S					
ראזענבלאם עטיל	יוסף		תרצו	#	20041
Rozenblum Etil	Josef		1936		
ראזענבלאם ישראל זעליג			תרעה		20184
Rozenblum Israel Z			1915		
ראזענבלום ישראל	אהרון		תרפט		03094
Rozenblum Israel	Aharon		1929		
ראזענבלאם חוה					34165
Rozenblum Chawa					
ראזענבלאם פעסא	זאב	דוד	תרסג		34166
Rozenblum Pesa	Zew	Dawid	1903		
ראזענבאום משה					04098
Rajzenbaum Morzez			1925		
רוזנבליט יצחק					098
Rozenblit Izak					
ראזענבערג חוה לאה			תרע		23183
Rozenberg Chawa L			1910		
ראזענבערג יוסף אהרון					11095
Rozenberg Josef A					
ראזענבערג טאבא רייזל	דוד באר		תרסו	#	37198
Rozenberg Tabe R	Dawid B		1906		
ראזענבערג פעסא גיטל					04205
Rozenberg Pese G					
ראזענבערג יחזקאל	אברהם יצחק		תרסט		34183
Rozenberg Ichezkel	Abram I		1909		
ראזענבערג יוסף אהרון	יהודה				56163
Rozenberg Josef A	Ihuda				

1	2	3	4	5	6
ראזענבערג יעקב משה	פנחס אשר		תרפא		21160
Rozenberg Jakob M	Pinchas A		1921		
ראזענבערג אפריים	ישראל		תרצח	@	34184
Rozenberg Efraim	Israel		1938		
ראזענבערג זקן דוד					14196
Rozenberg Zaken D					
ראזענבערג יצחק					90012
Rozenberg Izak			1932		
ראזענטאל יצחק	יוסף		תרעז		17188
Rozentahl Izak	Josef		1917		
ראזענמעהר הינדא					09170
Rozenmehr Hinda					
ראזענצוויג דגליה	יצחק		תרצח		01097
Rozencwajg Dglia	Izak		1938		
ראזענצוויג ראכיל	שלמה		תרצו		12185
Rozencwajg Rachil	Szlomo		1936		
ראזענצוויג חי שיינדל	יצחק	צבי מרדכי	תרצו	@	C12168
Rozencwajg Chai S	Izak	Cwi M	1936		
ראזענצוויג אברהם	מאיר		תרפז		32170
Rozencwajg Abram	Meir		1927		
ראזענצוויג מיכל			תרעד		22166
Rozencwajg Michal			1914		
ראזענצוויג רבקה לאה					22174
Rozencwajg Rywka L					
ראזענצוויג העניה יהודית	דוד			*	16165
Rozencwajg Henia I	Dawid				
ראזענבערג אברהם פישל					09167
Rozenberg Abram F					
ראזענשטערן פריידל	יוסף	חיים יצחק	תרצו		08065
Rozenstern Fridel	Josef	Chaim I	1936		
ראטבלאט יצחק	שלמה		תרצג		16108
Rotblat Izak	Szlomo		1933		

1	2	3	4	5	6
ראטבערג מנחם מנדל			תרעה		27154
Rotberg Menachem M			1915		
ראטנאנד נתן דוד	משה		תרע		27162
Rotnand Natan D	Mosze		1910		
ראטנער אסתר רבקה	יצחק				45190
Ratner Ester R	Izak				
ראטעבערג אברהם	מנחם		תרלה		19202
Roteberg Abram	Mnachem		1874		
ראכבערגער אברהם יעקב			תרעב		27194
Rochberger Abram J			1912		
ראמאנאוויץ בילא					12193
Romanowicz Beile					
ראמער פייגע רייזל	אהרון				14168
Romer Fajge R	Aron				
ראנקמאט שרה					12204
Rankmat Sara					
רדליך צירל שפרה	בעריש			# *	17106
Redlich Ciril S	Berisz				
רובין רוזא					19111
Rubin Roza					
רובין אשר אנשיל	יעקב		תרעג	*	25161
Rubin Aszer A	Jakob		1913		
רובין מלכה					18095
Rubin Malka			1937		
רוזענבערג אברהם					13201
Rozenberg Abram					
רוזענבערג פנדא			תרעג		23198
Rozenberg Panda			1913		
רוזענבערג ישראל	משה יחיאל		תרצב		04087
Rozenberg Israel	Mosze I		1932		
רוזענבערג אהרון	דוד		תרפא		90016
Rozenberg Aharon	Dawid		1927		

1	2	3	4	5	6
רוזענבערג יוסף דוד	(מצבה כפולה עם	יצחק וואנאצקי זיל)	תרפא		14020
Rozenberg Josef D			1921		
רודיגער עמיליע	לוין				11022
Rudiger Emilieaus	Lewin		1926		
רוזענבאם מרדכי			תרעז		26182
Rozenbam Mordechai			1917		
רוזענבאם שרה					17110
Rozenbaumowa Sara			1939		
רוזענצוויג שרה	אליעזר הלל		תרפג		19167
Rozencwajg Salka	z Chartmasrcow		1922		
רזשעשעווסקי פערל יאחעט	צבי זאב				19120
Rzeszewski Perl I	Cwi Z				
ריטערבאנדר חנה גולדע					10174
Ryterbandowa Chana	z Apelbamow				
רייזבאום פערל לאה	אפריים	הלל ולמן	תרעז		12196
Rajzbaun Perl L	Efraim	Hilel Z	1917		
רייך חנה ציפעל					18100
Raich Chana C					
רייכמאן פראדיל	יהודה ליזער		תרצו		C12165
Rajchman Fredil	Iehuda Lezer		1936		
ריינגאלד יצחק מרדכי					11104
Rajngold Uzak M					
ריינגעווירץ חי					35177
Rajngwirc Chai					
רעדליך ישראל					10151
Redlich Israel					
רעדליך נערא	צבי הירש	וואלף		#	40197
Redlich Nera	Cwi hersz				
רעדליך פערל ליבא			תרעב		25178
Redlich Perl L			1912		
רעכענסמאן אסתר	מבית מאקוב				13064
Rechensmanow Ester	(z Makow)				

6	5	4	3	2	1
16200		תרע			רענבוים ישראל
		1910			Renboim Israel
22168				פנחס	רעקער זלאטא שיגדל
				Pinchas	Reker Zlate S

ש

1	2	3	4	5	6
שאול אברהם	ישעיהו			#**	27170
אשתו מאטיל	יהודא	לבית זילבערמאן			
בתם לאה					
בנם יהודא לייבוש	ובנם שלמה				
Szaul Abram	Iszaiahu				
Metil	Ihudaz	Zilberman			
Lea,Ihuda,Szlomo			1909		
שנרצחו באכזריות גדולה ויסורים נוראים בליל טיניסן תרסט					
שאיעוויטץ פעריל	שלמה		תרעו		23165
Szaiewicz Peril	Szlomo		1916		
שאיעוויטש מאשא	צבי				22172
Szaiewicz Masza	Cwi				
שאיעוויטש דבורה יאחעס					19106
Szaiewicz Dwora I					
שאיעוויטש חי	אליעזר	אברהם	תרע		22177
Szaiewicz Chai	Eliezer	Abram	1910		
שאיעוויטש צבי	אברהם			*	15103
Szajewicz Cwi	Abram				
שאיעוויטש יצחק	אברהם			*	15109
Szajewicz Isak	Abram				
שאלמאן לאה גאלה					17116
Szalman Lea G					
שאפמאן צירל	שמואל	אברהם			04160
Szufman Cirl	Szmuel	Abram	1928		

1	2	3	4	5	6
שאפמאן אלי עמנואל			תרעד	#	24164
Szufman Eli E			1914		
שאפשאוויץ ליפקא					25188
Szapszowicz Lipke					
שוב דוד פנחס	אברהם		תרנז		46162
Szuw Dawid P	Abram		1897		
שוואַרץ יוסף					03092
Szwarc Josef					
שוואַרץ ישראל	יצחק יוסף				17187
Szwarc Israel	I Josef				
שוואַרץ ישראל משה	מאיר דוב		תרעב		26157
Szwarc Israel M	Meir D		1912		
שוואַרצמאן אסתר גולדה			תרצה		06168
Szwarcman Ester G			1935		
שופמאן משה			תרצו		24162
Szufman Mosze			1936		
שומייסטער רבקה רחל					24188
Szumaister Rywka R					
שומאכער דוד					02051
Szumacher Dawid					
שומאכער יהודא	ישראל יצחק		תרעג		25169
ובנו שומאכער צבי	יהודא		תרעג		
Szumacher Jehuda	Israel I		1913		
Szumacher Cwi	Jehuda		1913		
(במצבה אחת ורשומים אב ובנו,נפטרו באותה שנה בהפרש של 4 חדשים)					
שומאכער ישראל מאיר	יהודא		תרעה		15198
Szumacher Israel M	Jehuda		1918		
שוסטער יצחק	חיים				05082
Szuster Izak	Chaim				
שטיינאוויטץ נתן	משה מאיר				09094
Stainowicz Natan	Mosze M				

1	2	3	4	5	6
שוסטער משה				*	90051
Szuster Mosze					
שופמאן מרים	שמואל	אלי עמנואל			04155
Szufman Miriam	Szaul	Eli E			
שטיין חנה	יעקב		תרפא		90006
Sztein Chana	Jakob		1921		
שטיינמאן משה אהרון	יעקב			*	65145
Szteinman Mosze A	Jakob				
שטיינמאן שלמה מאיר			תרסד		45173
Szteinman Szlomo M			1904		
שיינבערג ברכא גראנא	בערקא		תרצב		17118
Sztajnberg Bracha G	Berek		1932		
שטיינברג יששכר דוב	יצחק		תרצו		01101
Sztajnberg Isachar D	Izak		1936		
שטיינמאן מלכה	יצחק	יעקב יצחק	תרפא		17162
Steinman Malka	Izak	Jakob I	1921		
שטיינמאן יצחק	אברהם		תרו		72146
Steinman Izak	Abram		1846		
שטיינמאן יצחק					21165
Steinman Izak		poleg od zbrodniczej reki	1919		
שטיינמאן דוד אליעזר	יעקב		תרעו		90005
Steiman Dawid E	Jakob		1916		
שטיינמאן צינה					04152
Steiman Cina					
שטיינער דב יהודה	חיים		תרנב		22153
Steiner Dow I	Chaim		1892		
שטיינער גאלדא רבקה			תרע		21176
Steiner Golda			1910		
שטיללער שמעון	יעקב		תרעד		24169
Stiler Szymon	Jakob		1914		
שטעטר לאה רבקה			תרצד		C12154
Steter Lea R			1934		

1	2	3	4	5	6
שטשענשליווי גיטעל			תרעט		18150
Szczesliwy Gitel			1919		
שטערן אהרון פנחס				*	19197
Stern Aharon P					
שימאנאוויטש צבי	אברהם			#	
Shimanowicz Cwi	Abram				
שיכטער יצחק אלימלך	שמואל נתן			*	b12161
Szichter Izak E	Szmuel N		1936		
שימבאך דוד בירל					08168
Szimbach Dawid B					
שימבאך אברהם לייב				#	90003
Szimbach Abram L					
שימענאוויטש מרדכי .	משה		תרצו		01100
Szimenowicz Mordechai	Mosze		1936		
שינבאך משה	יהודא		תרעה		20183
Szainbach Mosze	Iehuda		1915		
שלום אברהם	יצחק סאלעק		תרצו		01064
Salem Szulem Abram	Izak S		1936		
שלום עזרא					05106
Salem Ezra					
שמאלעוויטץ אהרון	שמואל		תרסה		40152
Szmulewicz Aharon	Szmuel		1905		
שמאציק משה			תרע		25154
Szmucik Mosze			1910		
שמאציק אסתר לאה	שלמה		תרעד	*	22167
Szmucik Ester L	Szlomo		1914		
שמול משה יוסף					04090
Szmul Mosze J					
שצאוינסקי חיים שבתאי	אלי סנדר				14111
Szczawinski Chaim A	Eli S				
שענענבוים רכיל	משה	יונה	תרצו		08061
Szenenbaum Rahil	Mosze	Iona	1936		

1	2	3	4	5	6
שעפס חנה					C12151
Szeps Hana			1935		
שעפס ישראל					11107
Szeps Israel					
שעפס ברוינדל	ברוך		תרצו	#	12035
Szeps Braindl	Baruch		1936		
שעפס דוד	יעקב		תרסו		40169
Szeps Dawid	Jakob		1906		
שעפס מינדל	שמואל				20119
Szeps Mindl	Szmuel				
שעפס רבקה			תרסט		33170
Szeps Rywka			1909		
שעפס שמואל					44159
Szeps Szmuel					
שעפס בינה					18127
Szeps Bina					
שעפס שרה מלכה	ישראל	מבית בוים	תרעה		13156
Szeps Sara M	Israel		1915		
שפיעוואק שיינדל לאה	אברהם משה				23178
Spiewak Szaindel L	Abram M				
שפערלינג חיים יעקב			תרעא		26181
Szperling Chaim Jakob			1911		
שפערלינג חנה					b12182
Szperling Chana			1937		
שפערלינג רייזל	דוד	מרדכי			04156
Szperling Rajzel	Dawid	Mordechai			
שפערלינג פעסא	אברהם				06167
Szperling Pese	Abram		1925		
שצאפעק פיגע פעסא	משה יוסף				17174
Szczapek Faige P	Mosze I				
שצאפעק אברהם יוסף שו"ב				**	14164
Szczapek Abram I					

6	5	4	3	2	1
12168				ירמי מאיר	שראבשטיין צבי הרש
				Irmi M	Szrubstain Cwi H
04153					שרובשטיין פראדיל
					Szrubstajn Fredl

הספדים ותפילות רשומות ע"ג
מצבות אחדות

Tekst on some headstones
Teksty na niektórych nagrobkach

01062

במסתורים תבכה נפשו
בהלקח מאתנו בנינו היקר
הבחור החשוב וירא שמים
שהלך בדרכי התורה.

Dusza płacze cicho
Gdy został zabrany od nas syn nasz kochany
Chłopak poważny i Bogu wierny
Który szedł drogami niebios

01087

איש זקן ושבע ימים
תם וישר מנעוריו
למד בחברת תק ל"ה שנים
ותהילת ד' היו תמיד בפיו
מכספו נתן ללומדי תורה

Był to człowiek stary sędziwy
Zacny i sprawiedliwy
W młodości uczył się, 35 lat
Kroczył drogami boskimi
Pieniądze swoje dawał
Dla uczących się Tory

01106

איש נכבד חסיד וענו
יראה וחרד לדבר ד' ולמצותיו
עמל ויגע בתורה כל עתותיו

Był to człowiek poważny
Skromny i bogobojny
Szanujący przykazania boskie
Trudzący się nauką Tory po wsze czasy

02101

פה מצא מנוח איש אשר
הלך בדרך הישר כל ימיו
נכבד וירא ד'

Tu znalazł wieczny odpoczynek
Człowiek, który całe swoje życie
Szedł drogami uczciwymi
Poważny i bogobojny

08089

איש אמת ישר ותמים
ירא ד' וחפץ במצותיו
איש אמת ישר ותמים
ירא ד' וחפץ במצותיו
איש חשוב ונכבד

Człowiek prawdy, skromny i prawy
Bogobojny i strzegący nakazów Boga
Człowiek ważny i poważny

13156

Kobieta ważna i skromna
Twa dusza pełna była dobrych uczynków
Aż do wstąpienia do grobu
Oraz rozmaitych nieszczęść
Która zawsze strzegła nakazów boskich
I całym sercem czystym szła prawymi drogami
Więc wstąp w bramy niebieskie błogosławienia

האשה החשובה וצנועה
שבעה נפשך עד בואך לקבר
רעות צרות השאת השכר
הה מתלוננים מה..ין לגבר
מצות ד' תמיד שקדה
לקיים בכל נפשה ומאודה
כנים וישרים ה' בדרכי
הללו בעכור זאת בשערים מעט

03155

Kobieta ważna i skromna
Znana z dobrych uczynków
Bogobojna i poważna

אשה חשובה וצנועה במעשים
הטובים נכבדה ויראת ד'

03168

Kobieta droga i skromna
Wsławiona przymiotami dobrymi
Darzyła anonimowo potrzebnych

אשה יקרה וצנועה
המפורסמת במידות טובות
צדקה נתנה בסתר.

16171

Ciężka żałoba padła na dom
I wiele też wylano gdy zmarła
Tak wcześnie w kwiecie wieku
Kobieta skromna i bogobojna

אבל כבד קראו למקוננות
וירבו דמו מרה על נזכנו
שנפטרה כך מהרה
כאביב נעוריה
היתה צנועה במעשי

07200

Lamentujcie wszyscy
Bo prowadzą do grobu
Głos płaczu czystego odprowadza
Duszę jego do raju

רעשו עלי כל גבר
בדמי ימי הובלה לקבר
קול בכי נקייה על זה שבר
הלכה לעדן נשמתה כ

44166

אשה חשובה וצנוע
תמימה במעשי׳ הטובים
נכבדה וישרת לב
צדקה עשתה בכל עת
מגזע היחוס ובת גדולים
אשת ר׳ פנחס
נכד ההר׳צ מראדוואשיץ

Esteemed and modest woman
Complete in her good deeds
Distinguished and honest
At all times gave charities
She stems from great and known ancestors
The wife of Reb' Pinhas
Granddaughter of the great righteous
Reb' David from Radoshitz

07187

אהה! גדול כים השבר
רכה בשנים הובלה לקבר
נעימה ומהוללת במעשי
אשה חשובה יראת ד

Our calamity is great as the sea
young was she taken to burial
Pleasant and praised by her deeds
Esteemed and piousness woman

01062

במסתורים תבכה נפשו
בהלקח מאתנו בנינו היקר
הבחור החשוב וירא שמים
שהלך בדרכי התורה

His soul will weep in hiding places
By taking from us our dear son
The esteemed and pious young man
Who paced in the ways of the Torah

12194

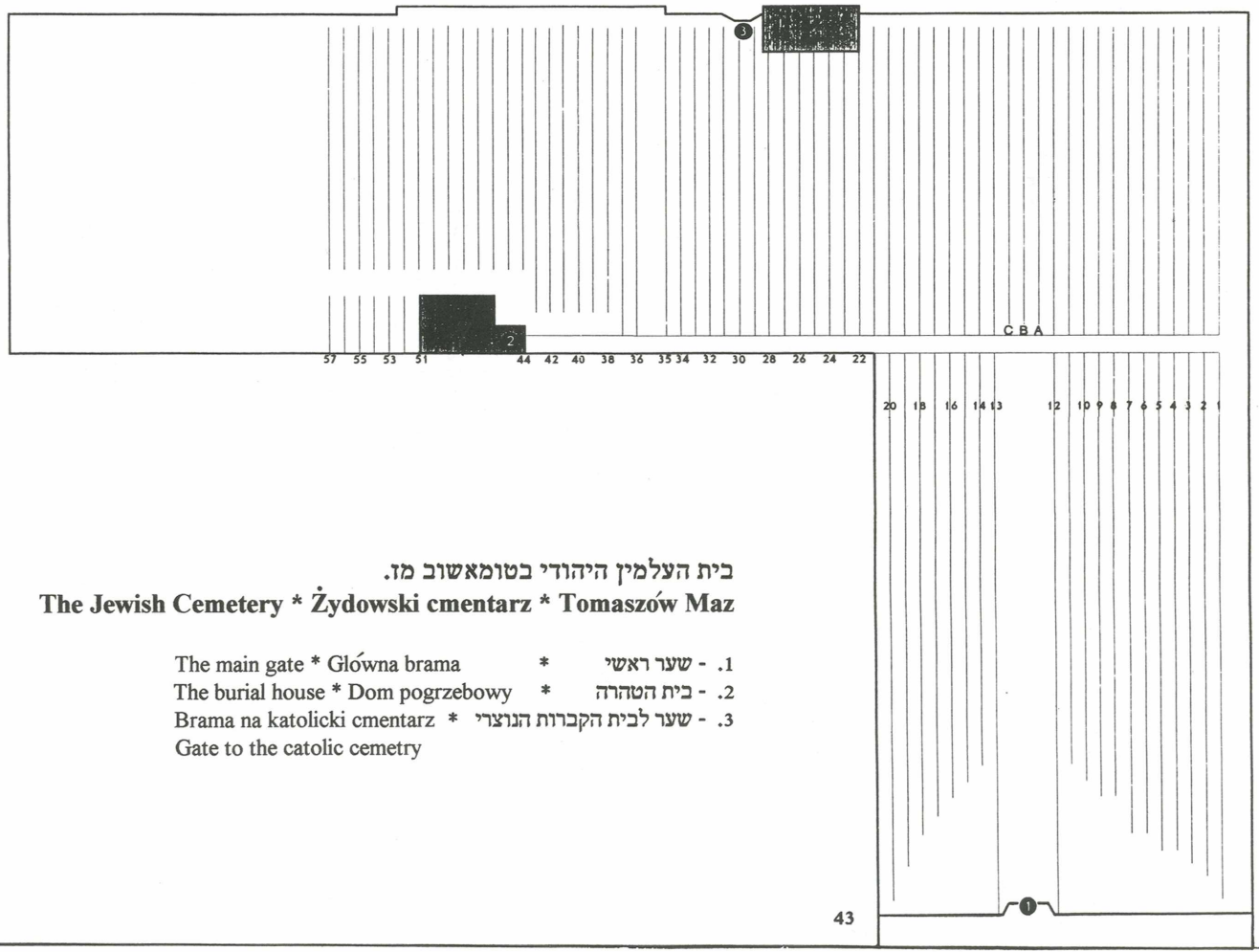
רחל אמנו מצאה פה מנוחה
משענת היתה עד אחריתה
יוצאי חלציה הדריכה ביושר
רש ודל יגידו ישרה בכושר
לחמה בכל נתנה ברב נדבתה

Our mother Rachel found here her lasting peace
Her support was to the last day
Guided her offsprings in honest ways
The poor and depleted will say her honor
She was strait and righteous even though being poor and depleted
Donating her own bread

13159

שבר שברנו ואסון קרנו
רכה נלקחה מאתנו
המות קדמה בדמי מחיי חיי
בת שלוש וארבעיעם לימי חיי
חבל על האובדן יאמרו מכרי
זעקו שבר לבעל נעור
קינה יעוררו כל יודעי חכמתה

Calamity and tragedy happened to us
Soft and delicate was taken from us
Amidst her life death has anticipated her
Three and forty years to her life
Sad on the loss will her acquaintances say
The opened minded will cry loud
All who knows her wisdom will feel lament

בית העלמין היהודי בטומאשוב מז.

The Jewish Cemetery * Żydowski cmentarz * Tomaszów Maz

1. שער ראשי * The main gate * Glówna brama
2. בית הטהרה * The burial house * Dom pogrzebowy
3. שער לבית הקברות הנוצרי * Brama na katolicki cmentarz Gate to the catolic cemetry

תמונות שצלם אזרח טומאשוב בשנת המלחמה ב-1940 ונמסרו לנו השנה - 1996
Pictures taken by one Tomaszow's resident during the war in 1940, and given to us this year
Zdjecia zrobine przez Tomaszowiana podczas wojny w roku 1940, I darowane nam tego roku - 1996

בית הכנסת הגדול בטומאשוב בפרוק, לאחר שריפת ע"י הגרמנים - 1940
The great Synagogue of Tomaszow being dismantled after it was autlawed by the Germans - 1940
Rozburzenie wielkej synagogi w Tomaszowie po jej spaleniu przez Niemcòw w roku - 1940

הערות שרשמו אחדים ממשתתפי מסיבת העתונאים, שהתקיימה במלון "מזובשה" בטומאשוב ב-12.10.1995, לסיכום חודש עבודה בבית העלמין היהודי.

Notes written by several participants at the press conference that took place at the "Mazowsze" Hotel in Tomaszow on the 12.10.1995 of the complection of a month work at the jewish cementery

Uwagi napisane przez kilku uczestników spotkania w hotelu "Mazowsze" w Tomaszowie, 12.10.1995, po miesiącu wspólnej pracy na żydowskim cmentarzu

Szanowny Panie Beniaminie.

Serdecznie Panu dziękuję za pracę którą Pan wykonał dla swojego narodu i dla nas Polaków, którym mieliśmy okazję przypomnieć sobie o ludziach tworzących obraz naszego miasta Tomaszów Maz. Jestem głęboko wzruszony Pana osobowością i siłą zaangażowania. Pozdrawiam wszystkich Pana znajomych, zapraszam do Tomaszowa

Szalom

Zbigniew Dybiec

Sekretarz Miasta

Tomaszów Maz.

Tomaszów M.

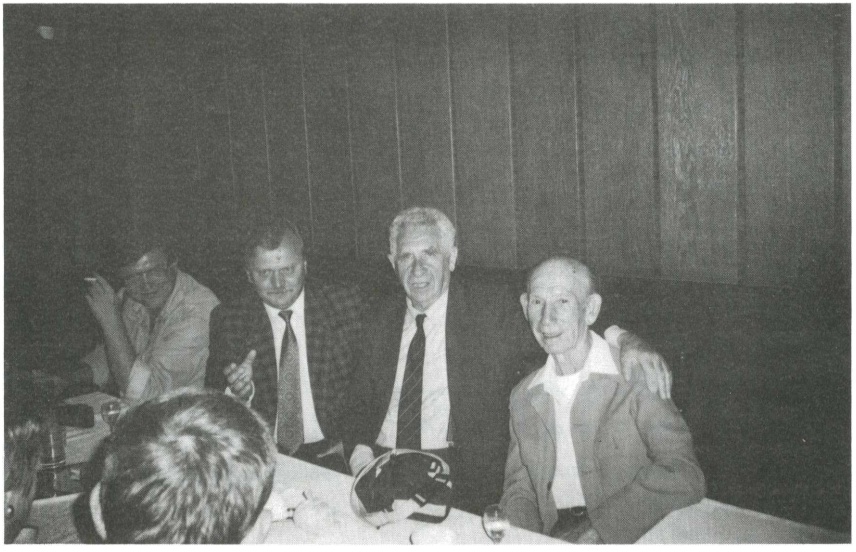
12.09.95.

לאדון בנימין הנכבד!

אני מודה לך מקרב לב על העבודה שביצעת למען עמך ולמעננו הפולנים. הודות לך היתה לנו ההזדמנות להכיר ולזכור את אותם האנשים אשר בנו ויצרו את דמות עירנו טומאשוב מזוביצקי..

אני נרגש עמוקות מאישיותך ומכוח התמסרותך לענין. אני דורש בשלומם של כל מכריך ומזמין אותם לבקר בטומאשוב.

שלום
זביגנייב דמביץ — מזכיר העיר

To the esteemed Mr. Benjamin!

I thank you from the bottom of my heart for the work you did for your people and for us the Polish, that thanks to you we had the opportunity to get to know and to remember the people that built and created the character of our city, Tomaszow Mazowiecki. I am deeply excited by your personality and by your will and devotion to the whole matter. I ask after your friends and acquaintances and invite them to visit Tomaszow.

Best regards, Zbigniew Debiec, City Secretary

Dziękuję!

Gdy przyjechałeś do mnie rok temu
w pewien dzień wrześniowy
Prowadziliśmy wtedy długie nocne rozmowy
Ty chodziłeś wtedy ulicami miasta Swej młodości
I widziałam jak smutek i uśmiech
na Twej twarzy gościł
Jakie wrażenie odniosłeś mi opowiedziałeś
Smutek na Twej twarzy zgromadził się
Gdy zobaczyłeś dno cmentarza
jak w dniu ostatnich świątek
Wtedy pobiegłeś i kupiłeś całe wiadro kwiatów
I rozsypałeś po różnych zagłębieniach
I wtedy obudziła się w Tobie siła
Powzięłeś plan, aby za rok przyjechać do Tomaszowa
Przez cały ten rok pracowała Twoja głowa
Robiłeś plany, pisałeś listy, prowadziłeś rozmowy
I po roku wróciłeś, bo plan był gotowy

M.

Co ja chciałam ostatnio mogę jeszcze dodać, że
wszystko przebiegało w miłej i rodzinnej atmosferze
Przez minione czasy stworzyliśmy rodzinę międzynarodową
polsko - niemiecko - polską. To jest coś pięknego,
co innym ludziom może wydawać się nieprawdopodobne
– było faktem.

Jestem przekonana, że uda nam będziemy utrzymywać
kontakty trójstronne przez długie lata.

Z całego serca życzę Ci i Twojemu rodzeństwu
Zdrowia (które jak zawsze pozostanie dla nas
najlepsze) oraz dotychczasowa praca
przyniosła owoce i lepsze mogli dokończyć
to co zaczęliście

M. Troelka.

Tomaszów - Maz. dn. 13.09.1995 r.

To Benjamin

When you came to me a year ago
We spent long hours talking in the night
You wandered through the streets of the city of your birth
With a smile on your face and sorrow in your heart
You told me in deepest sadness
That you saw in the city two cemeteries
As if from two different worlds
And then you ran to buy a basket full of flowers
And you scattered them over the headstones
And in that very moment you girded your strength
You decided to come again a year from now
And in that time you never stopped working
You made plans, you wrote letters, you talked to people here and there
After a year you came back and everything was ready
And what could I, a simple woman, add to this,
That all this was designed in a very pleasant atmosphere
Inside a month we built an international family
Jews - Poles - Germans
And what had seemed impossible
Became a fact - and I am sure
That this triple bond will grow stronger
Over the course of years
And I wish you from all my heart
To you and to Shlomo - who is called "the Uncle"
That your efforts will be fruitful -
And you will indeed accomplish what you started
Amen and amen

URSZULA TROCHA

לבנימין

כאשר הגעת אלי לפני שנה
שוחחנו בלילה שעה ארוכה
ברחובות עיר ילדותך היית מהלך
בחיוך על הפנים וביגון בלב
סיפרת לי בעצב רב עד מאוד,
שראית בעיר שני בתי־קברות
כאילו משני עולמות שונים —
ואז רצת וקנית דלי מלא פרחים
ופזרת אותם על גבי מצבות
ובאותו רגע אזרת כוחות,
החלטת לבוא שנית בעוד כעבור שנה
ובזמן זה עבד בלי הרף ראשך
עשית תוכניות, כתבת מכתבים, שוחחת פה ושם
כעבור שנה חזרת והכל היה מוכן
ומה אני אישה פשוטה עוד יכולה להוסיף,
שכל זה נרקם באוירה נעימה
במשך חודש בנינו משפחה בינלאומית
יהודית — פולנית — גרמנית
ומה שנראה כדבר בלתי אפשרי
הפך לעובדה — ואני בטוחה
שהקשר המשולש הזה ילך ויתחזק
במשך שנים ארוכות
ואני מאחלת מכל הלב
לך ולשלמה — המכונה הדוד
שעמלכם ישא פרי — ואכן
תשלימו מה שהתחלתם — אמן ואמן

אורשולה טרוכה

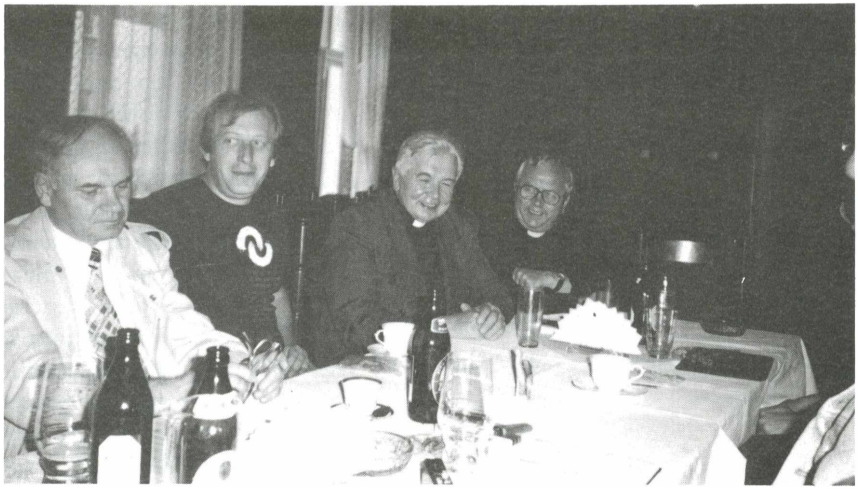
Cmentarz żydowski w Tomaszowie
to nie tylko miejsce wiecznego spoczynku
wielu tomaszowskich Żydów, ludzi
różnych zawodów, którzy mieli swój
udział w 200-letnich dziejach miasta,
ale również miejsce, gdzie ocalały
ostatnie zabytki kultury żydowskiej.
Jerzy Wojnilowicz

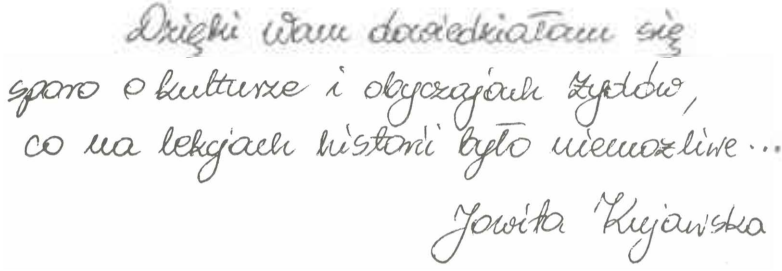
בית־הקברות היהודי בטומאשוב הוא לא רק מקום מנוחה נצחית של יהודי טומאשוב, בני מקצועות שונים, אשר להם חלק ניכר בתולדות העיר במשך 200 שנים, אלא גם מקום בו ניצלו שאריות התרבות היהודית בטומאשוב...

יז׳ ווינילוביץ

The Jewish cemetery in Tomaszow is not merely an eternal place of rest for the Jews of Tomaszow of various professions, who played a major role in the city's history over the course of two hundred years, but also a place where the rest of Jewish culture in Tomaszow was saved.....

Jerzy Wojnilowiez

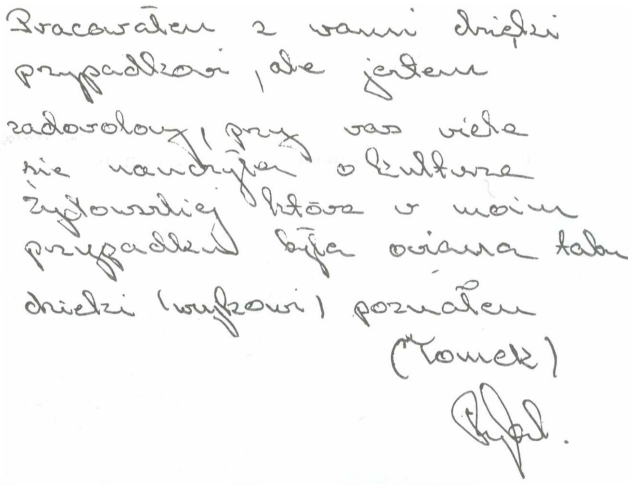

Dzięki wam dowiedziałam się
sporo o kulturze i obyczajach Żydów,
co na lekcjach historii było niemożliwe...
Jowita Kujawska

הודות לכם נודע לי הרבה על תרבותם ומנהגיהם של היהודים, דבר שהיה בלתי ניתן ללמוד בשיעורי היסטוריה.

יאביטה קוויאבסקה

Thanks to you I learned a great deal about the culture and customs of the Jews, a thing impossible to learn in history classes

Jawita Kujawska

Pracowałem z wami dzięki
przypadkowi, ale jestem
zadowolony, przy was wiele
się nauczyłem o kulturze
żydowskiej która w moim
przypadku była owiana tak
dużej (wyjątkowi) poznałem
(Tomek)
Rybak.

עבדתי אתכם בדרך המקרה, אך הנני שבע־רצון, כי למדתי רבות על התרבות היהודית, אשר לי היתה כחידה...

ריבק פיוטר

I worked with you by accident, and I am very satisfied because I learned a lot about the Jewish culture which had been a riddle to me

Rybak *Piotr*

Jesteście pierwszymi Żydami
którzych poznałem bliżej,
jestem zafascynowany
Waszymi postaciami.
Waszą pasją historyczną

Tomaszów. Maz
12.09 1991 r.

Jan Pampuch
„Echo Tomaszowa"

You are the first Jews I have ever known well and I am astonished by your great personalities and your historic actions.....

Yan Pampuch, "Echo" of Tomaszow

הנכם היהודים הראשונים אשר הכרתי מקרוב ואני המום מגודל אישיותכם ופעולתכם ההיסטורית.....

יאן פאמפוך, "אכו" (הד) של טומאשוב

תמונות מבית עלמין בטומאשוב שהוזכרו במאמר "מצבות מספרות".

Pictures taken at the Tomaszow cemetary which refered to the article "Headstones which tell stories"

Zdjecia nagrobkow z cmentarza Tomaszowskiego, ktore sa zaznaczone w artykole "Macewy opowiadaja"

1

2

3

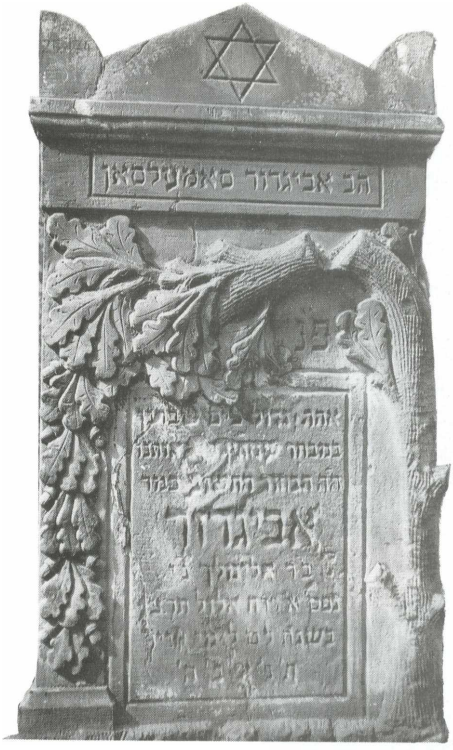
4

5

6

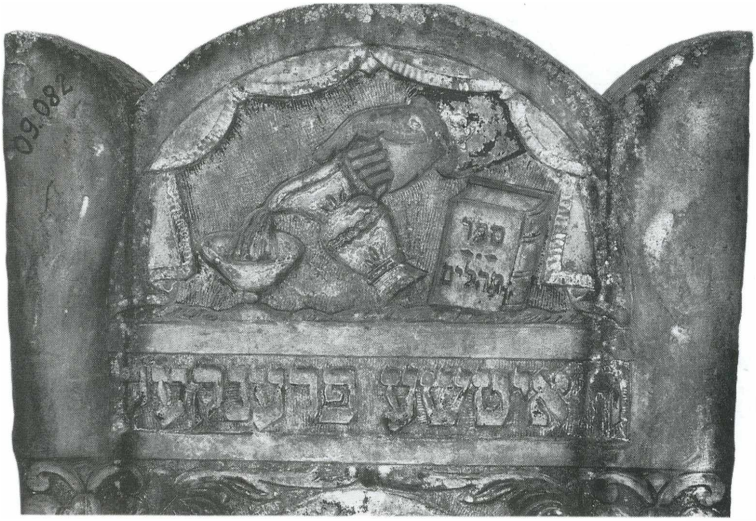
7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

תמונות שצלם אזרח טומאשוב בשנת המלחמה ב-1940 ונמסרו לנו השנה - 1996
Pictures taken by one Tomaszow's resident during the war in 1940, and given to us this year
Zdjecia zrobine przez Tomaszowiana podczas wojny w roku 1940, I darowane nam tego roku - 1996

101

יהודים מובלים לעבודתה בגיטו טומאשוב ע"י גרמנים - 1940
Jews taken to work by Germans, within the getto - 1940
Niemcy prowadzą Żydow do pracy w Tomaszowskim giecie - 1940

102

יהודים בעבודת כפיה ליד נהר וולבורקה בטומאשוב - 1940
Jews at compulsory laber at the river Wolborka in Tomaszow - 1940
Zydzi przy pracy na Wolbórce - 1940

macewa Cwi Icchaka (fotografia nr 5, strona lewa), macewa Cwi Hirsza z motywem pelikana (fotografia nr 14), piękna macewa z orłem (fotografia nr 15) oraz fragmenty macewy z ptakiem śmierci gaszącym świece życia (fotografia nr 16). W porównaniu z nimi, tradycyjne macewy, począwszy od lat dziewięćdziesiątych minionego wieku i prawdopodobnie aż po okres po pierwszej wojnie światowej, ryte są bardzo płytko, mniej realistycznie, więcej wagi przykładano do kolorów niż do wypukłej rzeźby motywów, macewy były przeważnie malowane różnymi kolorami. Także symboliczne motywy są na nich uboższe, nie tak liczne i raczej szablonowe. Tak, jak macewa z 1895 (fotografia nr 17), macewa Hanocha Henicha z 1900 (fotografia nr 9), macewa z 1910 (fotografia nr 3), macewa Icie Frenkla (fotografia nr 10) oraz dwie macewy kobiet z roku 1906 (fotografie nr 11 i 12).

W okresie tym stale już spotykamy na macewach nazwiska zmarłych. „Nowoczesne" macewy w Tomaszowie Mazowieckim posiadają zazwyczaj rytownictwo płaskie i nie są kolorowane: zmiana gustów, wynikająca z wpływów zewnętrznych: używanie kamienia kosztownego, którego nie należy pokrywać warstwami farby i zarazem trudnego do obróbki rytowniczej, poza tym - oddalenie się od tradycji. Macewy wykonane z miejscowego, taniego piskowca, w którym łatwiej rytować, wskazują na skłonność powrotu do rytowania głębokiego, wypukłego i trójwymiarowanego. Ryt rzeźbiarski i realistyczny charakteryzuje również nagrobki w kształcie drzewa - dębu.

Wreszcie: O czym mówią macewy?

Mówią nam o tym, że kształty i motywy zaczerpnięto z innych kultur, ale że - prawie bez wyjątków - nadano im znaczenie wynikające z naszych starodawnych źródeł. Tradycja zaś żywa i twórcza, trwała co najmniej do lat po pierwszej wojnie światowej. Możliwe, że człowiek młody, czy każdy w ogóle człowiek nie od razu „odczytał" wymowę, jaką wyrażają owe symbole. Ale widać, że każdy, kto był obeznany i oswojony z literaturą i tradycją, jeżeli zgłębił, to co zobaczył na macewach, zrozumiał ich symbolikę, opisy i określenia, oraz ich źródła w Torze, w Biblii, w Misznie i Gemarze, w Talmudzie.

Macewy, zdobnictwem swym i napisami opowiadają z aspektu religijnego o człowieku zmarłym, członku gminy. Mówią o zaletach: biegły w Piśmie Świętym, odmawiający regularnie Psalmy, szczodry dobroczyńca, kobieta, przestrzegająca trzech cnót niewieścich, człowiek Dobrego Imienia.

Macewy wychwalają zmarłego, który w czasie swego życia nie zawsze na takie wysokie pochwały zasługiwał: pochwały te wyrażały etos całej gminy, etos, do którego należy dążyć, choć nie zawsze można go osiągnąć.

I rzeczywiście, wyrażenia, jakie są na każdej macewie: koniec, złamanie życia, żałoba pozostałych przy życiu, nadzieja na przyszłość i na Sprawiedliwy Sąd.

Jerozolima, 30.12.1995 **Miriam Gumpel**

znaczenie orła rozpościerającego skrzydła pośrodku łyku dolnego nad epitafium Cwi Icchaka (fotografia nr 5, strona lewa), oraz na macewie z roku 1884, co wyjaśniono wyżej (fotografia nr 13) - Ochrona i opieka Boga.

Ptaka, jako symbol śmierci przedstawia fragment macewy, na której wszystko co można odczytać, to: „to jest macewa pochowanego na grobie Syjon" (fotografia nr 16). Ptak tutaj rozpościera skrzydła i gasi nogami świece życia umieszczone w dwóch lichtarzach, a zdobią to jeszcze dwa lwy.

Dotychczas widzieliśmy, że motywy ludzkie występują na macewach jedynie w postaci dłoni: błogosławiące dłonie kapłana (Kohena): dłoń lewity polewającego wodę z dzbana: dłoń dająca jałmużnę. Na macewach Tomaszowa Mazowieckiego nie ma postaci człowieka: jest to w ogóle motyw niezwykle rzadki na żydowskich nagrobkach. Dlatego zadziwia ludzka twarz na macewie Hanocha Henicha, kohena (fotografia nr 9). Jest to tradycyjna macewa z symbolem błogosławiących dłoni, oraz otwartej szafy pełnej foliałów, co wskazuje, że zmarły był z pokolenia kapłanów (kohenów) i rozeznawał się w Księgach. Twarz, wyobrażona razem ze złamaną gałęzią - znakiem złamanego życia, w dolnym łuku, na epitafium jest wyobrażeniem zachodzącego słońca. Wyjaśnia to napis w epitafium: „Będziemy płakali i dzień zamienił się w noc i On zszedł do grobu".

Świecznik siedmioramienny, oraz dzban - amfora zdobią macewę Chaima, syna Menachema, z roku 1895 (fotografia nr 17). Oba motywy są przyjęte w sztuce żydowskiej, począwszy od starożytnych monet, kontynuację znajdujemy na mozaikach podłogowych w synagogach z epoki Talmudu, oraz na kartach tytułowych Świętych Ksiąg ze Zbiorów Kairskich; aż po przedmioty liturgiczne.

Świecznik siedmioramienny - symbol świecznika, który stał w Świątyni . wraz z nadzieją na jej odbudowanie, uznaliśmy za godło państwowe Państwa Izrael.

Nie ma na macewie żadnego napisu, który objaśniałby umieszczenie takiego świecznika na jak najbardziej tradycyjnej macewie: lwy trzymają Księgę Psalmów, a nad nimi korona. Świecznik siedmioramienny jest niezwykłą rzadkością na motywach macew w Polsce.

Napis na powyższej macewie to tylko modlitwa „El male rachamim" (modlitwa za umarłych: „Boże, pełen miłosierdzia") odmawiana w czasie pogrzebu; tutaj zaś występuje w całości swego tekstu na tablicy na macewie. Modlitwa „El male rachamim" widnieje również na macewie Towy Rajzel z roku 1906 (fotografia nr 11), oraz na frontach jeszcze kilku macew w Tomaszowie Mazowieckim. Wygląda to na specjalny zwyczaj na tym cmentarzu; występuje też niekiedy na macewach i gdzie indziej w Polsce, ale przeważnie jest to modlitwa wyryta na odwrocie kamienia nagrobnego.

O stylu i dziejach macew. Dwie spośród tomaszowskich macew należą do starych. Macewa Jaakowa z roku 1872 (fotografia nr 5, strona prawa), oraz macewa z roku 1884 (fotografia nr 13). Obie są macewami w kształcie bramy, z obeliskami, belką, oraz nadbudówką. Tyfony są półokrągłe, pozbawione rogów. Na macewie Jaakowa, zakończonej u góry horyzontalne, struktura górna, krągła - jest wyryta. Obie macewy są bogato ozdobione motywami symbolicznymi, a także roślinnymi. Sposób rytowania realistyczny, wypukły i trójwymiarowy. Podobne są napisy na macewach: piękne litery, szeroko rozmieszczone, z zachowaniem odstępów między literą a literą i słowem a słowem. Na podstawie tych przymiotów, mogę przyłączyć do nich także i kilka spośród macew innych, jako przynależne do wczesnego okresu, jakkolwiek nie jestem w stanie odczytać na nich daty, mianowicie:

ręczy jak jeleń, silny jak lew, żeby spełnić wolę Ojca w niebie", a wolą, w tym przypadku, jest ofiara dobroczynności? Należy przypuszczać, że znaczy to jeszcze coś więcej, mianowicie, że jelenie prawdopodobnie stanowią symbol imienia zmarłej osoby.
Piękna macewa z roku 1884 jest bogato zdobiona w motywy (fotografia nr 13, nazwisko nie do odczytania). Jest to macewa o kształcie bramy, z kolumienkami i koronami, jak to widoczne jest na obciętej fotografii. Budowa górna, półokrągłe tymfony otoczone wstęgą, na której podano datę śmierci. Dołem wstęgi biegną motywy roślinne, zakończone pękami winorośli z gronami. To symbole owocnego życia, wyobrażone na macewach. Wstędze z napisem towarzyszy po jednej stronie lew, a po drugiej - jeleń strzegący, względnie zdobiący bramę uwieńczoną dużą „Koronę Tory". „Korona Tory" - albowiem pośrodku jest w niej rodał z Torą. Czy nie jest to jednak również i korona „Dobrego Imienia"? Na belce pod tym zdobieniem widzimy dłoń wrzucającą jałmużnę do puszki, naprzeciwko innego ptaka na gałęzi, a orzeł w półkolu rozpościera nad oboma motywami swoje skrzydła. A więc: „lekki jak orzeł, rączy jak jeleń, silny jak lew".
Zaraz zobaczymy, że orzeł posiada jeszcze inne znaczenie. Można spróbować „„odczytać" tutaj pozostałe symboliczne motywy: Rodały Tory oznaczają wielkoduszność zmarłego, albowiem zdobi je również forma serca(?). A może żona zmarłego ufundowała rodały, dla uczczenia jego pamięci? Może świadczy o tym ptak na gałęzi? Ptak, który nie jest orłem, symbolizuje często kobietę, albo jej dzieci - na macewach kobiet. Także na macewie Bajli Ajdel widzimy ptaka na gałęzi - po jednej stronie, a po drugiej - rękę ofiarującą datki (fotografia nr 12). Jeleń na macewie Cwi Hersza, pochyłe drzewo u jego nogi jest bezsprzecznie symbolem imienia zmarłego, nie wyraża bowiem innej symboliki (fotografia nr 14, bez daty). Jest to również macewa w kształcie bramy, której kolumny ozdobione są motywami roślinnymi. Belkę zdobi ptak oraz wspomniany wyżej już jeleń, w rozsuniętej kotarze, zaś wieńcząca korona świadczy zapewne o koronie „Dobrego Imienia". Wstęga zdobiąca górne półkole posiada napis, niestety niedający się już odczytać.
Duży ptak z rozpostartymi skrzydłami, wyżłobiony na belce na macewie Cwi Hirsza jest rzadko spotykanym macewem na żydowskich nagrobkach. Wydaje się, że to jest wyobrażenie pelikana, poświęcającego życie dla swych piskląt - karmiącego je własną krwią. Jest to symbol samo poświęcenia, wywodzący się z kultury chrześcijańskiej.
Sporej wielkości ptak ochraniający stoi w górnej strukturze macewy, na której nie można odcyfrować ani imienia ani daty (fotografia nr 15). Jest to orzeł, rozpościerający swe skrzydła nad górą, półokrągłą formą macewy, jak swego rodzaju firmamentem, a głowa orła wyciągnięta jest ku przodowi. Prawdopodobnie znaczyć to ma opiekę boską nad tutaj chronionym. Motyw ten, występujący również nad szafkami-arkami z Torą wywodzi się z Biblii: „Kto przebywa w opiece Najwyższego... Okryje cię swymi piórami i schronisz się pod Jego skrzydła" (Księga Psalmów 91.1.4. Biblia Tysiąclecia). A w Hymnie Mojżesza: „Jak orzeł, co gniazdo swe ożywia nad pisklętami swoimi krąży, rozwija swe skrzydła i bierze na sobie samym je nosi" (Księga Powtórzonego Prawa 32.11. Biblia Tysiąclecia). Macewa ta wyrzeźbiona została z kunsztem, z wielką biegłością: formy realistyczne, wypukłe. Jest to macewa o kształcie bramy. Ptaki zdobią korony na obeliskach, a belka zdobna jest w motywy roślinne. Nad belką otwarta księga, trzymana przez parę lwów, a między nimi puszki dobroczynne, albo może są to puszki na inkaust-kałamarze. Na puszkach tych widnieją resztki napisów, niestety są zatarte. Czy książka jest „Księgą Życia? Także i na niej ślady napisu, lecz zatartego: czy imię zmarłego brzmi Jehuda Josef? Prawdopodobnie tak też należy wyłożyć

Na macewie **Bajli Aidel Ostrowicz**, która zmarła w 1910 widnieje świecznik pięcioramienny ze świecami, przy czym świeczka w centrum jest złamana - symbol śmierci kobiety, której świece nie rozbłysną już światłem (fotografia nr 12).
Świecznik sobotni symbolizuje trzy nakazy religijne (uczynki-micwot), których kobieta winna przestrzegać, a co nakazane jest w „Miszna" i dotyczy: „mykwy" - rytualnej kąpieli po okresie nieczystości kobiety, ofiary z chały, czyli ofiarnego spalenia kawałka ciasta na chałę - z ciasta chał pieczonych na Szabat (Sobotę), oraz uczynek zapalania świec na powitanie Soboty, w piątek wieczór.
Dłoń wrzucająca dobroczynny datek do puszki obrazuje uczynek dobroczynności na pomoc potrzebującym. Symbol ofiarności filantropijnej (dla ubogich, względnie na zbożne cele) wyrażony jest również przez motyw samej **puszki na datki** i zdobi również macewę Towy Rajzel (fotografia nr 11). Puszka jest wyobrażona w symbolicznej bramie, razem z sobotnim świecznikiem. Lwy, strzeżące bramy oraz korona Dobrego Imienia sławią pamięć osoby zmarłej. Symbol ofiarności dobroczynnej zdobi również macewy mężczyzn, zwłaszcza macew z okresów wcześniejszych. Na macewie Cwi Icchaka widzimy ten motyw wyobrażony w formie realistycznej (fotografia nr 5, strona lewa). Uczynkowi dobroczynności przypisuje się wielkie znaczenie, albowiem dodaje dobrego imienia osobie zmarłej. Znakiem puszki na macewie może być również **motyw kałamarza**. Na macewie Moszego Jehudy Knechta widnieje właśnie kałamarz, puszka na inkaust, bez typowego dla puszek ofiarnych zameczka. Kałamarz ma nam uzmysłowić, że zmarły „maczał pióro w kałamarzu", czyli, że używał pióra i kałamarza, że zajmował się pisarstwem. Możliwe, że wyryte na macewie cztery książki wskazują na cztery książki autorstwa tego zmarłego, względnie na to, że pisał dla czterech Zwojów Tory, że był kopistą Pisma Świętego (fotografia nr 6).
Motywy zwierzęce stanowią w żydowskiej sztuce symbolikę powszechnie spotykaną, nie tylko na grobach. Często objaśnia się ich znaczenie stosownie do cytatu z Talmudu: „Bądź silny jak tygrys, lekki jak orzeł, szybki jak jeleń i śmiały jak lew" (Sentencje Ojców „Pirkei Awot" 5.20). Występujące na wczesnych macewach w Tomaszowie Mazowieckim liczne motywy lwów, jeleni i ptaków nie zawsze dają się objaśnić wyżej zacytowaną sentencją. Lew może symbolizować także imię zmarłego - Arie Lejb (Arie - lew po hebrajsku - a Lejb - lew w jidysz). Jelenie mogą zdobić macewę zmarłego, którego imię brzmiało Cwi Hersz (Cwi - jeleń po hebrajsku, a Hirsz - jeleń po żydowsku), lub imię Naftali: „Naftali łanią na wolności, rodzące piękne jelonki" (Księga Rodzaju 49.21. przypisy, Biblia Tysiąclecia), jeleń symbolizuje pokolenie Naftalego.
Ptak może być symbolem żeńskiego imienia Fajga - Cipora (po żydowsku i po hebrajsku). Jeśli dodać do nich lwy jako „strażników bramy", mianowicie lwy umieszczone naprzeciwko siebie „podtrzymujące" symbol, jak występują również często w kulturze ogólnej na nagrobkach od czasów starożytnych, wyobrażając królestwo siły i wspaniałości, to, jak się wydaje, motywów tych zwierząt nie można przyjmować jednoznacznie: poniżej kilka na to przykładów.
Na macewie Cwi Icchaka widzimy parę lwów, jako „strażników bramy" wspierających symboliczną bramę, wystylizowaną na rodzaj „świętego Przybytku" - jak szafa-arka dla Tory w Synagodze, uwieńczona koroną. Symbol ofiarności w dobroczynnych datkach widnieje w środku tej bramy, a korona tłumaczy się jako korona Dobrego Imienia. Ale także i jelenie oraz orzeł zdobią kolumnę, a wśród nich orzeł rozpościera swe skrzydła. „Lekki jak orzeł,

pochodzi z pokolenia Lewitów. Zadaniem Lewity było umycie rąk Kohena w synagodze, przed błogosławieństwem, jakiego Kohen udzielał. Jest to obrzęd kontynuujący starodawny zwyczaj jaki panował w świątyni. Wymieniony Icie Frenkel należał prawdopodobnie do grupy odmawiającej Psalmy - „Tehilim zugers" - jak ich nazywano po żydowsku. Byli to ludzie, którzy dzień w dzień, latem czy zimą, wstawali o wczesnym brzasku i pospołu, w grupie czytali Psalmy, aż do czasu codziennej ogólnej modlitwy porannej, po której każdy udawał się do swych codziennych zajęć. Symbol Księgi Psalmów na jego macewie właśnie do tego się odnosi. Odmawiający Psalmy należeli na ogół do warstwy ludzi prostych i bogobojnych, a nie do uczonych erudyków.

Macewa człowieka, który znał „Gemarę" wraz z „Uzupełnieniami" (Talmud) i bywał zaproszony na podwyższenie w synagodze do czytania wersetu z Tory, ozdobiona jest - jak się wydaje - wizerunkiem **otwartej szafy z księgami**. Macewa Jaakowa, z roku 1872, posiada te symboliczne wizerunki (fotografia nr 5): otwarta szafa z księgami wykonana jest na podobieństwo „świątyni" - kolumny i belki i wieńcząca je wspaniała „Korona Świętej Tory". Słowem: są to Święte Księgi.

Korony są od dawien dawna w kulturze ogólnej symbolami królestwa i przepychu. Królewski przepych odnosi się do Tory, poprzez „Koronę Tory". Ale „Miszna" (prawo tradycyjne) bardziej dokładnie określa sprawę i mówi o kilku rodzajach koron. Są trzy korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona królewska, ale korona Dobrego Imienia przewyższa wszystkie inne („Pirkei Awot" 4.17).

Korony są częstymi motywami na macewach. jakiego rzędu korona i co ma obrazować? Niekiedy inne jeszcze, dodatkowe symbole wyjaśniają to, w innych przypadkach - napisy epitafium. Jeżeli korona występuje na macewie wraz z parą błogosławionych dłoni, jest to przeważnie **korona kapłańska**.

W każdym zaś przypadku, do innych symboli może też dojść **Korona Dobrego Imienia**, sama bowiem Korona Dobrego Imienia przewyższa swym znaczeniem wszystkie inne, jak głosi cytowany wyżej werset z „Pirkei Awot". W takim wypadku w epitafium widnieje informacja, że zmarły „cieszył się Dobrym Imieniem" lub „zmarł w D.I.". Tego rodzaju pochwałę znajdujemy na wielu tradycyjnych macewach, a źródła jej są w Talmudzie Babilońskim. (Szczęśliwy, wyrósł z Dobrym Imieniem i z Dobrym Imieniem zszedł ze świata - z Talmudu Babilońskiego), zaś w Biblii: „Lepsze jest dobre imię, niż wonne olejki.." (Księga Koheleta 7.1 Biblia Tysiąclecia). „Korona Dobrego Imienia" stara się ukazać zmarłego w jak najlepszym świetle i obsypać pochwałami. Koroną odmienną od czterech wyżej omówionych jest innego rodzaju korona, nie „keter", lecz - „atara", spadająca, jako symbol żalu i opłakiwania zmarłego przez pozostałych przy życiu. Takie jest zdobnictwo na macewie Moszego Jehudy Knechta. Spadająca korona i wstęga z napisem „Spadła korona z naszych głów" (fotografia nr 6) co oznacza, że odeszła głowa rodu. Bierze się w Trenów na zburzenie Jerozolimy w Lamentacjach Jeremiasza: „Znikła z serc naszych radość, w żałobę przeszły nam tańce. Diadem spadł z naszej głowy, biada nam, bośmy zgrzeszyli" (Lamentacje Jeremiasza 5.15.16 Biblia Tysiąclecia).

Świecznik sobotni jest częstym motywem na macewach kobiet. Może występować w postaci dwóch lichtarzy, albo świecznika z określoną liczbą ramion, lecz w większości jest to świecznik trójramienny, jak na macewie Towy Rajzel Rozenberg, która zmarła w roku 1906 (fotografia nr 11).

Nie wahano się do tradycyjnych nagrobków przysposobić formy zaczerpnięte z kultury ogólnej, ale przydano im znaczenie symboliczne związane z tradycją żydowską. Interesujące potwierdzenie tego, co powiedziano wyżej otrzymałam od p. Jeszajahu Kawe, lastrykarz macew w Izraelu - syna, wnuka oraz prawnuka budowniczych macew z Kalisza w Polsce. Na moje pytanie, skąd biorą się motywy jakie jego ojciec zwykł rzeźbić na macewach, usłyszałam, że są to rogi ołtarza i tak też nazywali je rzeźbiarze i rytownicy nagrobków w Kaliszu. W młodości, gdy pracował w rodzinnej firmie, zwykli byli wszystkie niemal macewy zdobić w motyw rogów ołtarza.

Posiadają także owe „rogi" symboliczne znaczenie jako odpuszczenie grzechów zmarłego. Źródło tego obyczaju tkwi w obrzędzie strzepania krwi ze składanej ofiary ołtarza, celem odkupienia grzechu, jak to wiele razy przewija się w Starym Testamencie (Księga Kapłana , 4 i 9 Biblia Tysiąclecia). Należy tutaj także wspomnieć o obyczaju z Biblii - człowiek, który zgrzeszył, a chwytał się rogów ołtarza, spodziewał się uniknąć kary. Wynika z tego, że wielką wagę przykładano do rogów ołtarza: nawet na macewach pozbawionych bramy, widnieją same rogi (fotografia nr 3).

Macewy w formie drzewa - dębu. Jest to odmienna grupa macew, przeznaczonych prawdopodobnie dla ludzi zmarłych w młodym wieku, względnie ludzi, którzy nie zdążyli założyć własnej rodziny. Do tego rodzaju należy macewa młodzieńca Awigdora Samelsona, który zmarł w roku 1933. I taka też jest macewa młodego Warzagera, który zmarł w wieku lat 17, w roku 1917 (fotografia nr 8). Pierwsza ukształtowana jest jako brama, z dachem szczytowym i akroterionem(naszczytnikiem - rzeźbiarskim elementem dekoracyjnym), a druga macewa nie należy do typu macew z bramą. Wspólny jednak obu tym macewom jest złamany dąb. Nie jest to po prostu złamane drzewo, złamana gałąź, czy odłamany kwiat, jakie widnieją na wielu macewach w Polsce, jako symbol złamania życia , czyli śmierci - jak to można zobaczyć na macewie Zeewa Michaela (fotografia nr 3), lecz jest to duży dąb, o symbolice jednoznacznej, co - w Tomaszowie Mazowieckim - wyróżnia nagrobek człowieka młodego.

Pierwsza macewa jest trójwymiarową, realistyczną płaskorzeźbą dębu, którego złamany pień snycerz wyrył po jednej stronie, a konary z gałęziami i żołędziami opadają na drugą stronę tablicy z napisem.

Macewę młodzieńca imieniem Jeszajahu stanowi pień złamanego drzewa z gałęzią dębu u dołu i tablicą z epitafium, umocowaną na górnej części pnia. Dąb złamany czy ścięty to „Dąb Płaczu", według wzorca wziętego z Biblii: „Wtedy to zmarła Debora, piastunka Rebeki i pochowano ją w pobliżu Betel pod dębem, który dlatego otrzymał nazwę „Dąb Płaczu" (Księga Rodzaju 35.8 Biblia Tysiąclecia). „Dąb Płaczu" widniał w nagłówku epitafium dla uczczenia młodo i przedwcześnie zmarłego, w gazecie „Hacfira" w języku hebrajskim, która wychodziła w Polsce (Nr 68 z 21.04.1900 r).

Opis symboli rozpowszechnionych. Niektóre spośród najbardziej powszechnych symboli na macewach obrazują pozycję religijno-społeczną zmarłego, jaką zajmował w swojej gminie. Najczęstszy we wszystkich diasporach jest symbol **dwóch dłoni w geście błogosławieństwa** kapłańskiego (na grobach Kohenów - potomków z rodów kapłańskich). Na macewie Kohena Hanocha Henicha ręce w geście błogosławieństwa wysuwają się z rękawów - przedstawione bardzo realistycznie (fotografia nr 9). Misa i dzban, albo - jak na macewie Icie Frenkel - **ręka lejąca wodę z dzbana** oznacza, że zmarły

literami łacińskimi, świadcząc o stopniu asymilowania się w kulturze ogólnej. Wiele kamieni nagrobnych zostało zrabowanych lub roztrzaskanych, gdyż były z kamienia droższego niż polski piaskowiec: z granitu, czy z marmuru. Złodzieje połamali także wiele macew z piaskowca, ażeby wyłamać z nich tablice marmurowe, zazwyczaj wbudowane w macewę.

Macewy - bramy. Wiele spośród macew w Tomaszowie ukształtowanych jest w formie bramy, z tablicą epitafialną w środku, mianowicie: dwie kolumny stanowiące podstawę i uwieńczenie podtrzymują belkę i górną strukturę z tym panonem nad nią. Macewy z okresów wcześniejszych posiadają przeważnie półkolisty kształt od góry, albo w kilku przypadkach - kiedy macewa zakończona jest poziomo, to wyryta jest na niej linia półokrągła. Na przykład macewa Jaakowa z roku 1873 (fotografia nr 5 po prawej) i macewa Cwi Icchaka (fotografia nr 5 po lewej). Należy tutaj dodać, że na starych macewach imię zmarłego jest podane powiększonymi literami na początku linii wiersza i tak odczytałam imiona na obu tych macewach.

Macewy w kształcie bramy z okresów późniejszych zakończone są od góry okrągło, niekiedy też w formie prostokątnego trójkąta: w obu przypadkach są one ozdobione dwiema formami w postaci rogów, po obu stronach. Przykładem tutaj macewa Mosze Jehudy Knechta (fotografia nr 6), rok nie do odczytania.

Wydaje się, że wizerunek bramy na macewach wywodzi się również z wpływów neoklasycyzmu romantycznego. Jednak, że motyw bramy należał również i dawniej do rozpowszechnionych motywów w sztuce żydowskiej: na szafach Tory, na chanukowych świecznikach, na okładkach ksiąg i pism. Znaczenie zaś tego ornamentu zależy od przedmiotu, który zdobi oraz okresu historycznego: począwszy od nadziei na wyzwolenie na monetach Bar Kochby aż po: „Oto jest brama Jahwe, przez nią wejdą sprawiedliwi" (Psalm 118.20. cyt. wg. Biblii Tysiąclecia), werset ten zdobi bramy synagog, szyf dla świętej Tory oraz zasłon dla Tory. Pomimo mnogości tej formy - bramy w żydowskiej sztuce, wydaje się, że budowla bramy na macewach nie stanowi jedynie naśladownictwa przyjętej formy, lecz jest symbolem o znaczeniu własnym, poza tym co powiedziano powyżej. Pojęcie grobu jako domu osoby zmarłej, a wejście do niego przez bramę, jest symbolem starym w żydowskiej sztuce, podobnie jak to jest przyjęte w kulturze ogólnej.

W Piśmie Świętym jest kilka przypomnień o bramach wejściowych na Tamten Świat: „Czy wskazano ci bramy śmierci? Widziałeś drzwi do ciemności? (Księga Joba 38.17 Biblia Tysiąclecia).

Formy „rogów" zdobiące wiele macew o kształcie bramy, mogą świadczyć o symbolice znamiennie żydowskiej, z odniesieniem do źródeł kultury ogólnej. Formy te, ukształtowane niekiedy wprost jako rogi, a czasem występują jako ozdobny motyw roślinny, stylizowany na palmetę - ornamentykę palmową.

„Rogi" te są akroterionami (naszczytnikami), owymi formami, jakie zdobiły dolne kąty trójkąta szczytnej ściany budynków w epoce hellenistyczno-rzymskiej. Zdobią one starożytne greckie style i rzymskie sarkofagi, kamienne trumny o kształcie domu.

Te formy „rogów" pojawiają się ponownie na macewach w ślad ze stylem neoklasycystycznym - jak struktura bramy. Zostają wznowione - powiedziałam, gdyż żydowskie jaskinie grobowce z końca okresu Drugiej Świątyni zdobione są akroteriny jako elementy dekoracyjne.

Fotografie, które przywiózł B. Yaari pozwalają, na pierwszy rzut oka, na częściowy opis macew.
Na cmentarzu tym zaczęto grzebać zmarłych od lat trzydziestych XIX wieku, należy się więc tam spodziewać macew starszych. Najstarsze macewy były zapadnięte w ziemię i spoczywały pod warstwami zbutwiałych liści, jako, że teren jest zalesiony. Te właśnie, wydobyte z głęboka zachowały się stosunkowo dobrze, gdyż osłaniała je ziemia. Jednakże większość macew jest wykonana z polskiego piaskowca, który nie jest odporny na upływ lat, zatarły się więc na macewach napisy i trudno odcyfrować epitafia.
W dodatku, na większości nagrobków w XIX wieku nie było zwyczaju wyrycia nazwiska zmarłego, a tylko imię oraz imię ojca, poza tym nie zawsze dbano o dokładność i właściwy napis. Wszystko to utrudnia „odczytanie" i zrozumienie epitafiów z tych wczesnych macew, bogatych w ornamentykę i znaki symboliczne, których wartość artystyczna pozostała znaczna, mimo że ząb czasu zostawił na nich swe ślady.
Celem poznania i zrozumienia znaczenia żydowskich macew w Polsce, należy nie tylko odczytać teksty epitafiów na nich i podziwiać estetyczny kształt, lecz również „odczytać" napisy okalające je i figury architektoniczne oraz przedmioty, rośliny, zwierzęta, a także kształty ludzkie występujące na nich. Zasadniczo służą one nie tylko celom zdobniczym, lecz posiadają głębsze znaczenie i mają podać określony przekaz temu, kto na nie patrzy.

Zacznę od nowoczesnej grupy macew w Tomaszowie Mazowieckim.

Macewy Moszego Knechta, syna Jehudy, z 1930 (fotografia nr 1) i Moszego Salomonowicza (fotografia nr 2) cechuje ich wspólny styl „geometryczny" charakteryzujący się wpływem światowej architektury po pierwszej wojnie światowej. Struktura „bramy" znajdująca się również i na macewach z okresów wcześniejszych, jak zobaczymy niżej, ukształtowana jest tylko z linii prostych i zaokrąglonych. Dwie ozdoby są znamienne dla tych macew: „Wieniec zwycięstwa" oraz Gwiazda Dawida (Magen Dawid). „Wieniec zwycięstwa" spleciony z liści i owoców lauru, w sztucznym układzie, na poziomej lub okólnej wstędze, której opadają prostopadle po obu stronach. Ornamentacja ta wywodzi się z prądu neoklasycznego w kulturze zachodniej. Wyraża przepych, wspaniałość i zwycięstwo, albowiem w antycznym świecie panował zwyczaj uwieńczenia zwycięscy laurowym wieńcem. Magen Dawid (Gwiazda Dawida) na macewach, stanowiąca symbol syjonizmu, wskazuje tematycznie na wspaniałość i zwycięstwo oraz na to, że zmarły był syjonistą. Dwa rzadko spotykane na tradycyjnych macewach symbole w Polsce przed rozwojem ruchu syjonistycznego.
Macewa Zeewa Michaela Frieda (?) z roku 1910 jest tradycyjnym kamieniem nagrobnym człowieka, który zapewne był syjonistą, z okresu przed pojawieniem się wpływów stylu międzynarodowego (fotografia nr 3). Widnieją na niej tradycyjne symbole oraz duża Gwiazda Dawida nad książką. Książką syjonistyczną? Jeżeli był na niej napis informujący, to znikł, starty przez lata. Macewa Rachel Kirszbojm, z roku 1936 jest „nowoczesnym" nagrobkiem kobiety, która prawdopodobnie nie była syjonistką, lecz była zbliżona do polskiej kultury, gdyż jej imię umieszczono również literami łacińskimi. Macewę zdobi „nowoczesny" wieniec zwycięstwa oraz świecznik sobotni, który jest najbardziej powszechnym, tradycyjnym symbolem na macewach kobiet, jak to widzimy poniżej - widnieje tutaj w formie nie tradycyjnej, lecz zmniejszony i w okrągłej obwódce (fotografia nr 4).
Liczne są w Tomaszowie Mazowieckim macewy syjonistów. Jest tam również macewa, której napis informuje, że zmarły należał do partii Bund. Inne macewy mają napisy tylko

Ślady Polskiego Powstania na żydowskim cmentarzu

W pierwszym okresie budowania Tomaszowa, kiedy gmina żydowska była jeszcze mała, nie myśleli ludzie o cmentarzu na terenie miasta. Prowadzili swoich zmarłych do Inowłodza, 15 kilometrów od Tomaszowa. Z czasem, kiedy liczba ludzi w gminie zwiększyła się i też ekonomicznie się rozwinęła, otrzymali mieszkańcy miasta od hrabiego Ostrowskiego działkę ziemi, w sąsiedztwie z działkami na cmentarzu katolickim i ewangelickim.
Widocznie te trzy cmentarze powstały w jednym czasie. Kiedy to było, tego mieszkańcy miasta nie pamiętają, także na nagrobkach nie można znaleźć daty.
Nagrobki pozostały w całości do dzisiaj, ale nie można przeczytać, co na nich napisane. Do dziś jednak można podziwiać dobry gust w sztuce rzeźbiarskiej. Macewy te wskazują na delikatność myśli tych, co robili te nagrobki. Są tam kwiaty, kandelabry, książki i puszki na datki. Bardzo ładne symboliczne rzeczy świadczą o wysokiej zdolności artystycznej tych, którzy te macewy zdobili.
Między innymi pięknymi nagrobkami stoją dwa nagrobki, dwóch sióstr, które zostały pogrzebane jednego dnia. Na każdym nagrobku piękny biały orzeł Polski. Jak opowiadają, te dwie siostry zostały zabite przez Rosjan. Ich imiona i dzień śmierci nie zostały odczytane. Nie wiadomo czy one padły podczas powstania 1831 roku albo 1863. Prawdopodobnie było to w roku 1831. Już przed 60 laty pytałem starszych ludzi i nikt nie umiał mi odpowiedzieć, nie pamiętali.
Starzy ludzie miasta opowiadali często, że w powstaniu 1863 r. Żydówka z Tomaszowa była dowódcą plutonu powstańców. Wiele razy przejeżdżała ona konno ze swoim plutonem przez miasto. Jednego dnia, we wtorek, na rynku miasta przemawiała do wieśniaków, którzy po jej mowie chętni byli do pomocy w powstaniu. Tomaszowianka ta służyła pod dowództwem generała Langewicza, który dowodził walkami koło Opoczna. Nazwisko tej Zydówki powstańca 1863 brzmiało: Aldszuler.
Można się domyślić, że dwa nagrobki z orłami na cmentarzu tomaszowskim stoją na grobie jej i jej siostry. Jeszcze jeden nagrobek i na nim napisane tylko po polsku, okolony żelaznym ogrodzeniem, jest nagrobkiem doktora Sznycera...

Jakub Stajnman

Macewy opowiadają

Żydowska ludność Tomaszowa Mazowieckiego liczyła przed wojną światową około 13.000 osób.
Na miejscowym żydowskim cmentarzu ostało się jedynie kilkaset samotnych, rozproszonych macew. Doliczyć do nich należy te, które odkryto w wyniku podjętej w roku bieżącym (1995) pracy odszukania, wydobywania i oczyszczenia kamieni nagrobnych.

I to, o czym nie mogłam nawet marzyć w czasie mojego pierwszego pobytu w tym mieście, gdy stałam tam jako obcy i postronny człowiek, teraz stało się to rzeczywistością: żydowsko-polsko-niemieckie rozmowy w atmosferze przyjaźni i zaufania.

Beate Kosmala

Dzieje Żydów Tomaszowa, 100 lat od powstania gminy (1831 - 1931)

Hrabia Tomasz Ostrowski pragnąc założyć osiedle Tomaszów, postawił fabrykę wyrobów przędzalniczych w centrum lasu, który należał do niego. Do założonego przez siebie osiedla zaprosił Niemców - specjalistów tekstylnych i również Żydów - znanych doświadczonych kupców. Rozdzielił wszystkim działki ziemi i sprzedał im drzewo jako materiał budowlany na długoterminowe spłaty.
Żydzi kupili wyroby z przędzalni. Na wozach zaprzężonych w konie wozili towar w dalekie strony i tam go sprzedawali.
Po śmierci hrabiego Tomasza (1817), jego syn, Antoni Ostrowski starał się u władz w Warszawie o uznanie Tomaszowa miastem i równolegle działał w kierunku przyznania miejscowym Żydom pozycji samodzielnej gminy. Do tego czasu Żydzi z Tomaszowa przynależeli do gminy Ujazda i tam też odprowadzali swoich zmarłych na wieczny spoczynek. Ujazd był starą gminą żydowską i od dawnych czasów istniał tam żydowski cmentarz. W roku 1830, gdy Tomaszów został uznany i ogłoszony jako miasto, również Żydzi otrzymali zezwolenie na założenie własnej gminy w Tomaszowie, a po roku zarząd miasta zezwolił gminie żydowskiej pobierać opłaty za korzystanie z mykwy (łaźnia rytualna), przystąpienie do promocji, istniała rzeźnia rytualna, odprawiano uroczystości uczczenia pamięci zmarłych.
Hrabia Antoni Ostrowski podarował Żydom jak i katolikom i ewangelikom działki ziemi na utworzenie trzech cmentarzy. Pierwszy grobowiec stanął na żydowskim cmentarzu w roku 1831, na mogile Żyda z innej miejscowości, który został pochowany w Tomaszowie. Równolegle z powstaniem cmentarza została założona w Tomaszowie „Chewra Kadisza" - Bractwo Pogrzebowe, którego założycielem był rabbi Lejke Zilber. Jego ojciec został zabity w wiosce Czyste koło Pragi w powstaniu 1831 roku.

Mosze Fajnkind - 1931

na tyfus oraz ofiary nocnych egzekucji („akcja na inteligencji" i inne) w masowych grobach, bez oznaczenia miejsca pochówku.
Potem Niemcy rozkazali część nagrobków wywieźć celem użycia ich przy budowie dróg.
.Po wojnie pozostali przy życiu Żydzi podejmowali różne próby przypomnienia ofiar - tych pochowanych w bezimiennych i niewiadomych grobach na cmentarzu i tych, których zamordowano w Treblince. Ale i te pomniki zostały częściowo zniszczone.
Niektórzy ocaleni Żydzi, żacy po wojnie osiedlili się na nowo w swoim rodzinnym mieście, znaleźli tam miejsce wiecznego spoczynku, jakkolwiek nie zawsze - na zawsze, jak w przypadku znanego lekarza, dr. Fabiana Warszawskiego, który zmarł w 1963 roku, a którego prochy zostały podobno przewiezione do Warszawy, albowiem jego grób został sprofanowany.
Historia żydowskiego cmentarza stanowi również część historii miasta i jego mieszkańców.
Mojego pierwszego „rozmówcę w Tomaszowie", członka ewangelickiej gminy, zapytałam w lutym 1993 o żydowski cmentarz. Pokazał mi położenie na planie miasta i opisał stan zniszczenia i zaniedbania. Na moje pytanie, czy można by coś zrobić, odpowiedział pytaniem: „A któż ma to robić?". Na to i ja nie miałam odpowiedzi.
W maju tamtego roku poszłam na to smutne miejsce, którego nagrobki są jedynym widocznym znakiem żywotnej niegdyś w tym mieście gminy żydowskiej. Ale i kamienie świadkowie walą się, ulegają rozpadowi i zmazaniu - naturalnemu procesowi czasu. Czy jednak w tym wypadku nie przyszło to o wiele za wcześnie?.
W parwdzie historyczno-dokumentalna rekonstrukcja nie wraca ludziom życia, ale czy my, urodzeni później, nie powinniśmy przynajmniej podjąć próby poznania tego, co zostało doszczętnie zniszczone?.
Moje dalsze badania życia w Tomaszowie Mazowieckim w czasie przed II wojną światową zawiodły mnie w kwietniu 1994 roku do Tel Avivu, gdzie miałam możliwość przeprowadzenia rozmów z ośmioma byłymi mieszkańcami Tomaszowa. Jednym z nich był Benjamin Yaari, przewodniczący Ziomkostwa Tomaszów Mazowiecki w Izraelu.
Ku mojemu zaskoczeniu, otrzymałam od niego we wrześniu 1994 list, w którym mi doniósł, że właśnie wrócił z kilkudniowego pobytu w mieście swojego dzieciństwa i młodości i że na widok żydowskiego cmentarza w ruinie postanowił zapewnić i uwiecznić pamięć o tym cmentarzu i zarazem o żydowskiej gminie w Tomaszowie Mazowieckim. Bez zastanowienia zgłosiłam moją pomoc.
W sierpniu 1995 plan Benjamina Yaari doczekał się realizacji. Przybył z Izraela razem ze swoim wujkiem, Szlomo Birensztokiem. Ja przyjechałam do Tomaszowa z Berlina i wraz z czterema mieszkańcami dzisiejszego Tomaszowa stanowiliśmy przez cztery tygodnie niezwykłą grupę roboczą.
Akurat właśnie na żydowskim cmentarzu, po hebrajsku nazwanym „Dom Wieczności", a także i „Domem Życia", żydowscy mieszkańcy Tomaszowa ożyli dla mnie na nowo, gdy usłyszałam wszystkie te liczne opowieści i wspomnienia Szlomy i Benjamina w czasie odczytywania przez nich epitafiów na nagrobkach.
Szlomo i Benjamin zamieszkali na ten okres w domu mojej tomaszowskiej przyjaciółki, Urszuli Trocha, która swoim talentem organizatorskim i szczerym zainteresowaniem dla sprawy popierała nas we wszystkim i umilała nam pobyt swoją serdecznością i gościnnością. Nawet w trudnych i smutnych godzinach wspomnień czuliśmy jej opiekę.

Wymownymi śladami protestantów są jeszcze dzisiaj zachowane dwa ewangelickie kościoły: mały, wcześniej zbudowany kościół przy placu Kościuszki, większy, w gotyckim stylu, wzniesiony z brązowej cegły i uroczyście zakryfikowany w 1903 roku kościół Zbawienia przy ulicy Antoniego, który służy dzisiaj jako Dom Boży nielicznej polsko-ewangelickiej gminie. Na nagrobkach na ewangelickim cmentarzu można znaleźć niemieckie nazwiska znanych w swoim czasie w mieście osobistości.

Nie ma natomiast śladu po Wielkiej Synagodze w Tomaszowie , wzniesionej w latach 1864-1878, gdzie w czasie od 1928 do 1936 działał i wygłaszał swoje mowy rabin Samuel Ha-Lewy Brot, przywódca ruchu Mizrachi i poseł na Sejm.

Pod koniec października 1939, przy aktywnym współudziale miejscowych nazistowskich folksdeutschów synagoga została spalona i całkowicie zniszczona, tak samo jak dwie bóżnice, przy Warszawskiej i przy Jerozolimskiej ulicy.

Nie ma w dzisiejszym Tomaszowie Mazowieckim żadnej tabliczki informującej o żydowskich domach modlitwy, ani w ogóle żadnej tablicy pamiątkowej. Jedynym widocznym znakiem, że miasto to było kiedyś kolebką kwitnącej żydowskiej gminy, jest całkowicie zaniedbany żydowski cmentarz, leżący daleko od centrum miasta, lecz sąsiadujący z cmentarzem katolickim i ewangelickim.

Dzieje tego cmentarza stanowią w zasadzie odbicie historii Żydów w Tomaszowie oraz ogólnie sytuacji całego miasta.

Cmentarz pełnił w życiu gminy żydowskiej swoją ważną rolę, a „Chewra Kadisza" - „Bractwo Pogrzebowe" było jedną z najważniejszych organizacji w miasteczku.

W Tomaszowie Mazowieckim, tak samo jak w innych miastach, w drugiej połowie XIX wieku, rytuał pogrzebowy i przepisy cmentarne wywoływały gwałtowne spory pomiędzy Żydami ortodoksyjnymi, a reformowanymi. Pozostały jeszcze do dzisiaj mur cmentarny zawdzięczał zaś żydowski cmentarz w Tomaszowie Mazowieckim znanemu kupcowi, Dawidowi Halpernowi, długoletniemu prezesowi żydowskiej gminy.

W polskojęzycznej żydowskiej gazecie „Izraelita" z 22/8/1878 czytamy, że: „Oprócz zakupienia karawanu do przewożenia zmarłych, których wożono zwykłymi kolasami, wprowadził on również inne, ważne ulepszenia, jak mur wokół cmentarza oraz ustanowił przepisy cmentarne".

W żydowskiej prasie w Tomaszowie z lat międzywojennych znajdują się relacje o uroczystościach pogrzebowych znanych w mieście osobistości. Zaznacza się, w długiej, kilometrowej drodze na cmentarz, przyłączali się do orszaku pogrzebowego także nieżydowscy mieszkańcy. I tak, na przykład, „płynęła masa ludności" na pogrzebie syjonisty, Arona Lichtensteina w 1928 roku oraz bundysty, Abrama Jakubowicza w 1933 i także nieżydowscy notable miasta wygłosili przemówienia nad grobami.

Pod niemiecką okupacją w czasie II wojny światowej Żydzi Tomaszowa musieli w grudniu 1940 przeprowadzić się do getta, wyznaczonego w jednej z dzielnic miasta, gdzie żyli w niezwykłej ciasnocie. W grudniu 1941 getto zostało izolowane, zamknięte. W czasie tym żydowski cmentarz stał się miejscem zbiorowych mogił dla licznych żydowskich dzieci i dorosłych, którzy, przy straszliwym głodzie jaki powstał w getcie, wykradali się dla zdobycia żywności. Policjanci zabijali ich bez litości. Zwłoki zastrzelonych zbierała żydowska Służba Porządkowa. Ładowano je na konny zaprzęg i wierzono na cmentarz, a drogę znaczyły krwawe pasma pozostające na bruku miejskim. Na cmentarzu zakopywano zabitych bez żadnego rytuału i bez obecności ich bliskich. W ten sposób grzebano także zwłoki zmarłych

Mimo wysiłku niemieckich i żydowskich fabrykantów wokół ożywienia zakładów przemysłowych, niewiele udało się wskrzesić. Tomaszów Mazowiecki na przestrzeni całego okresu międzywojennego należał do trzech miast w Polsce o największym bezrobociu.
W 1930 ludność miasta składała się w 27% z Żydów, 9% Niemców i 68% z Polaków.
Jak wyglądało współżycie ludności Tomaszowa Mazowieckiego w tych trudnych warunkach gospodarczych? Jak kształtowały się stosunki między różnymi grupami ludności?
Żydowski pisarz, Zusman Segałowicz, który przebywał w mieście w lipcu 1936 napisał: „Doprawdy, oryginalne to miasto, w którym kominy fabryczne wyłaniają się z zieleni". I dodał, że również stosunki pomiędzy trzema grupami ludności wydają mu się bardziej ludzkie i przyjaźniejsze niż w innych miastach (vide: Tomaszów, Ilustrowany Miesięcznik, lipiec 1936).
W innym natomiast artykule, żydowski autor z Tomaszowa pisze o stopniowo nasilającej się „trudnej atmosferze antysemickiej nagonki", która ogarnęła również społeczeństwo Tomaszowa.
W swojej zmiennej i bolesnej historii, stracił Tomaszów bezpowrotnie - z niewieloma tylko okresami wzrostu i prosperity - kulturalną różnorodność swojej ludności.
Ostatecznie - w wyniku niemieckiej polityki zagłady w czasie II wojny światowej.
Ter or okupanta spowodował duże straty wśród polskiej ludności Tomaszowa. Żydowska ludność została niemal doszczętnie wymordowana w Treblince.
W styczniu 1945 folksdeutsche rzucili się do ucieczki na Zachód. Ci, co nie zdążyli się ulotnić, opuszczali swoją polską ojczyznę w latach następnych, często po wyjściu z obozów internowania i osiedlali się w Niemieckiej Republice Federalnej.
Niewielu tylko Żydów z Tomaszowa uniknęło zagłady. Ci, co przeżyli, zostali albo wyzwoleni z obozów na terenie Niemiec, albo uratowała ich ucieczka do Związku Radzieckiego na początku wojny, względnie przeżyli na fałszywych papierach jako Polacy w Polsce, czy w Rydze, albo gdzie indziej.
Gdy po wojnie wrócili do swego rodzinnego miasta, zatrzymali się przeważnie tylko na krótko. Dla wielu z nich Polska stała się cmentarzem ich rodzin, bliskich i krewnych.
Innych, zwłaszcza po pogromie w Kielcach w lipcu 1946, odstraszył wrogi stosunek do powracających Żydów.
Żydów z Tomaszowa można dzisiaj spotkać w Izraelu, w USA, Australii, Kanadzie, Francji i innych krajach.
Co dzisiaj w tym mieście może znaleźć historyk, którego wytkniętym celem jest zbadać stosunki pomiędzy grupami ludnościowymi w Polsce przed II wojną światową, na przykładzie prowincjonalnego miasta, Tomaszowa Mazowieckiego.
Czy istnieją ślady grup ludności, które już w tej miejscowości, względnie w tym kraju nie żyją, które jednak w sposób decydujący zaznaczyły się w historii i rozwoju miasta?
Na pierwszy rzut oka śladów takich jest bardzo mało. Dopiero po dokładniejszym lokalnym rozeznaniu można zrekonstruować budynki i miejsca świadczące o dawnej egzystencji gminy żydowskiej oraz ewangelicko-niemieckiej i ich działalności w Tomaszowie. A więc: kilka wspaniałych kiedyś willi żydowskich i niemieckich fabrykantów oraz przynależne do tego, przeważnie wznoszące się w bezpośrednim sąsiedztwie stare zabudowania fabryczne z kominami: szkoły, jak np. niemiecka szkoła im. Mikołaja Reja przy ulicy Tkackiej, a tuż naprzeciwko żydowska łaźnia rytualna - mykwa, dzisiaj służąca za halę targową; albo - żydowskie gimnazjum przy ulicy Piłsudskiego.

Na zakończenie pracy, która trwała równo miesiąc, spotkaliśmy się z dziennikarzami razem z sekretarzem miasta, z duchownymi Kościoła Katolickiego i z wszystkimi naszymi pomocnikami, którzy z oddaniem pracowali. Wyraziliśmy im nasze serdeczne podziękowanie za ogromną pomoc. Cieszyliśmy się, gdy przyrzeczono nam, że w przyszłości cmentarz żydowski będzie chroniony i utrzymany w czystości.
Pamiątki z przeszłości nie opuszczą nas i serce nie pozwala uwierzyć, że skończyło się życie Żydów w mieście, w którym się urodziłem i wyrosłem. Wierzymy w lepszą przyszłość, w której nie będzie więcej wojen, nie będzie zagłady. Nigdy więcej!
Urodziłem się w Tomaszowie w roku 1911. Opuściłem miasto w 1939 w drodze do Izraela. Dotarłem do kraju 01.09.1939 - w dniu wybuchu wojny. Wróciłem do Tomaszowa tego roku - 1995 i na cmentarzu żydowskim w mym rodzinnym mieście zamknąłem koło - uczczeniem pamięci gminy, która już nie istnieje.

Szlomo Birensztok

„Tutaj na uboczu leży..."

Polskie miasto i jego żydowski cmentarz

Tomaszów Mazowiecki, jedno z najmłodszych polskich miast - prawo miejskie otrzymało w 1830 - było początkowo rodzinnym miastem przeróżnych grup etnicznych, albowiem założyciel, hrabia Antoni Ostrowski, pionier uprzemysłowienia i zwolennik reform społecznych, zaprosił do osiedlenia się na równych warunkach w nowo przez niego założonej miejscowości fabrycznej zarówno niemieckich sukienników i tkaczy, jak i żydowskich kupców oraz wyrobników.
Pod koniec XIX wieku najliczniejsza była ludność żydowska. W roku 1892 żyło tam 7.786 Żydów, 5.505 protestantów pochodzenia niemieckiego oraz 5.480 katolików.
Na początku XX wieku, wskutek ucieczki z rolnictwa i wzrastającej industracji zmienił się podział ludnościowy: większość stanowiła ludność polska - katolicka, protestanci i Żydzi byli mniejszością. Ludność żydowska była pod carsko-rosyjską władzą traktowana gorzej i miała uszczuplone prawa.
Wraz z końcem pierwszej wojny światowej i odrodzeniem Polski, warunki gruntownie się odmieniły. Polacy znaleźli się w swoim własnym państwie, Żydzi i Niemcy stali się obywatelami polskimi i zarazem członkami mniejszości narodowych w państwie polskim, które w trakcie o ochronie mniejszości musiało im zagwarantować autonomię kulturalną, a to w okresie międzywojennym było powodem wielu dysput i sporów.
Pierwsza wojna światowa pod niemiecką okupacją i jej rabunkowymi rekwizycjami i sparaliżowaniem pracy wszystkich fabryk, zrujnowała również tomaszowski przemysł tekstylny, a podjęty na nowo ekonomiczny początek był utrudniony wskutek odpadnięcia wielkiego rosyjskiego rynku zbytu.

Podróż do Tomaszowa

We wtorek, dnia 15.09.95 przybyliśmy samolotem Polskiego Towarzystwa LOT do Polski. Warszawa przyjęła nas ulewnym deszczem. Weszliśmy na jadący do Tomaszowa autobus, który jechał powoli, zatrzymywał się po drodze w miasteczkach i wsiach, których nazwy wzbudzały we mnie wspomnienia przeszłości. Z tęsknotą wspomniałem kipiące życie Żydów w tym rejonie wspomnienia obrazy z przeszłości.

Przybyliśmy do Tomaszowa do domu gdzie stacjonowaliśmy przy ulicy Szkolnej. W pobliżu była ulica Polna, gdzie pod numerem 22 była kiedyś moja szkoła „Talmud-Tora". Nie usłyszałem dziecięcych żydowskich głosów uczących się Tory. Ocknąłem się szybko z marzeń, nie pozostał żaden znak po naszej przeszłości, nie ma Żydów. Celem naszej podróży było odnalezienie grobowców na żydowskim cmentarzu, ich wykrycie, zarejestrowanie i sfotografowanie, by zachować pamięć i świadomość przeszłości Żydów w naszym mieście, aż do zagłady Żydów Polskich przez nazistów niemieckich 50 lat temu, w tym również Żydów z Tomaszowa.

Zaraz po naszym przybyciu do Tomaszowa spotkaliśmy - Benjamin i ja - Panią Beatę, która przyjechała z Niemiec, by pomóc w naszej pracy oraz kilku miejscowych ludzi, którzy chcieli pomóc. Omawialiśmy plan pracy, który przygotowaliśmy jeszcze przedtem. Zaprosiliśmy robotników i już nazajutrz rano przystąpiliśmy do pracy.

Cmentarz był bardzo zaniedbany. Niektóre nagrobki były wyrwane z miejsc, inne leżały na odwrót z napisem do ziemi. Wiele były rozbite, złamane, szczególnie nagrobki sporządzone z marmuru. Mur cmentarza był w jednym miejscu złamany i chłopcy z okolicy grali tam w piłkę nożną. Także dostęp do grobowców był trudny. Ciernie i krzaki uniemożliwiały zbliżenie się, a w niektórych miejscach były śmiecie i brud.

Praca była trudna: należało przewracać kamienne nagrobki, ciężkie, oczyszczać je, by można było odcyfrować napisy. Od rana do wieczora pracowaliśmy, łącznie z robotnikami, z ogromnym zainteresowaniem i pilnością - można rzec - z entuzjamem. Odkryliśmy przepiękne grobowce, na których wyryte były delikatne kwiaty, napisy, świeczniki, księgi i rozmaite znaki i ozdoby. Na większości nagrobków słowa wyryte były po hebrajsku, a na niektórych także po polsku.

Wiedzieliśmy, że musimy tą robotę zrobić dla następnych pokoleń, aby znali i pamiętali dzieje naszego miasta.

Nie wolno nam zapomnieć naszych rodzin, naszych przyjaciół i sąsiadów oraz całej naszej gminy, a to jest właśnie ostatnia i jedyna pozostałość na uczczenie ich pamięci na wieki wieków.

Same miasto zmieniło się bardzo w moich oczach. Wiele domów zostało zniesionych, granice miasta zostały rozszerzone. Ogromna zmiana w porównaniu z owym miastem, które ja pamiętam. Nie widać na ulicach sprzedawców nafty, nie widać wozów albo dorożek zaprzęganych w konie, są natomiast sygnały świetlne, auta, szyldy oświetlone elektrycznie. Ludzie ładnie ubrani, ulice czyste, dużo zieleni i roślin, ładne parki miejskie. Ładne miasto, lecz nie ma w nim ani jednego Żyda, żadnego znaku po bogatym w treści życiu tutejszch Żydów. Koniec okresu, zamknięty krąg życia Żydów w Tomaszowie.

tych danych teren cmentarza wynosi przeszło 26 dunamów. Początkowo oznaczaliśmy szeregi od pierwszego (1) przy wschodnim murze do szeregu 20 graniczącego z murem zachodnim, w tej części. Na dalszych częściach szeregi zapisane od 21. itd.
Każdy nagrobek w danej linii posiada swój numer trzycyfrowy (z południa na północ), i tak każdy nagrobek posiada 5-cio liczbową cyfrę tożsamości. Na murze nagrobka wypisywaliśmy jego liczbę tuszem deszczoodpornym.
W rejestrze nagrobków mamy 6 kolumn, a mianowicie:
w pierwszej kolumnie - nazwisko i imiona
w drugiej kolumnie - imię ojca
w trzeciej kolumnie - imię męża (u kobiety)
w czwartej kolumnie - rok śmierci
w piątej kolumnie - inne znaki rozpoznawcze:
znak * (gwiazda) - modlitwa pośmiertna
znak ** oznacza napis słów pogrzebowych lub wyrazów chwały
znak „ę" oznacza, że istnieje u nas fotografia danego nagrobka
znak „ą" oznacza, że istnieje przeźrocze
w szóstej kolumnie - numer, który daliśmy każdemu nagrobkowi.

Na prawo od głównej bramy znaleźliśmy stertę nagrobków. Były kamienie grobowe, które Niemcy wyciągnęli z cmentarza i wyłożyli nimi place postoju ciężarówek i autobusów, w różnych dzielnicach miasta.
Po zakończeniu wojny Zarząd Miasta zebrał te nagrobki i ułożył je w jednym miejscu - właśnie tu.
Rozebraliśmy tę stertę, starając się odczytać z nich napisy, ale zdołaliśmy tylko odczytać niewiele, gdyż ciężarówki swoimi kołami wymazały litery. Te, które potrafiliśmy odczytać, otrzymały dwie pierwsze cyfry 90.

Na cmentarzu znajduje się budynek (były Dom Pogrzebowy), a w nim mieszka para starców, ubogich, chorych, a bardzo sympatycznych. Mężczyzna opowiedział nam o wieloletniej jego przyjaźni z kierownikiem i głównym grabarzem cmentarza nazwiskiem Jechi Ajzman. Opowiedział z bólem, jak to pewnego dnia przyszli na cmentarz dwaj uzbrojeni Niemcy i zastrzelili Ajzmana obok jego domu.

Na kilku cokołach nagrobków znaleźliśmy wyryte firmy wykonawców nagrobków:
1. Kamieniarz (Goldberg) Warszawska 44, Tomaszów .
2. Baczyński, Krzyżowa 19, Tomaszów.
3. C.H. Lewenberg, Piotrków, Litewska 33
4. Satas, Łódź, ul. Zgierza 30

Redaktor

Prace odbywały się w dwóch grupach: pierwsza, z Birensztokiem na czele, miała za cel, z pomocą pił i toporów wyrąbanie wolnego dostępu do grobowców oraz wydobywanie żelaznymi łomami nagrobków z ziemi. Druga grupa, z Panią Beatą, nauczycielem Wojniłowiczem, Michałem i Benjaminem oczyszczała grobowce i odczytywała napisy wyryte na nich. Wykryto przy tym piękne i wspaniałe rzeczy.
Po tygodniu korespondenci miejscowej prasy mieli z nami wywiad, w wyniku którego opublikowali artykuł p.t. „Tomaszowian z Izraela", w którym pisali o Żydach z Izraela przybyłych do Tomaszowa, by zająć się restauracją cmentarza żydowskiego i o działalności Związku Tomaszowian na świecie. W ślad za tym artykułem przybyli ludzie zainteresowani tym tematem. Na zakończenie miesiąca pracy zebraliśmy się w sali hotelu „Mazowsze" przy ulicy Antoniego; pracownicy oraz ludzie popierający plan i pomocni przy jego wykonaniu, z sekretarzem miasta na czele, dwaj księża, kierowniczka cmentarza katolickiego oraz korespondenci dwóch miejskich gazet.
Wygłoszono przemówienia i życzenia, łącznie z ciepłymi słowami Pana Sekretarza Miasta i udzieleniem odpowiedzi na pytania korespondentów. Jeden z dziennikarzy zapytał: „Dlaczego przyjechaliście do Tomaszowa by zająć się odnowieniem cmentarza dopiero w 53 lata od likwidacji gminy żydowskiej?" Nasza odpowiedź brzmiała: „Ostatki uratowanych Żydów, po opuszczeniu Polski zajęci byli odbudową samych siebie, zaaklimatyzowaniem się w nowym miejscu, zdobyciem zawodu, założeniem rodziny, wychowaniem dzieci. W Izraelu byliśmy też zajęci wojnami i walką o powstanie państwa staro-nowego. Tylko ostatnio, gdy już wyszliśmy na emeryturę, nadeszła pora zająć się tą obecną działalnością. To, co robimy na terenie tomaszowskiego cmentarza żydowskiego ma na celu oddanie honoru dawnym pokoleniom i przekazanie pamięci następnym pokoleniom".
Rozstaliśmy się z życzeniami pomyślności i owocnej współpracy.

Benjamin Yaari.

Uwagi i wskazówki dla zwiedzających żydowski cmentarz w Tomaszowie oraz dla interesujących się niniejszą książką

Nagrobki, z których wypisaliśmy imiona, nazwy i inne szczegóły znajdujące się tu w tytule „Lista Grobów", zostały przez nas naznaczane liczbami pięciocyfrowymi, gdy pierwsze dwie cyfry oznaczają liczby szeregów, a reszta, trzy pozostałe, to porządkowe cyfry w szeregu.
Pierwsza nasza robota poświęcona była wymierzeniu terenu i zapisowi wymiaru. Główna brama wejścia znajduje się przy ulicy Generała Grota Roweckiego między domami Nr 39 - 43. Długość od bramy na południu, aż do granicy z katolickim cmentarzem na północy, wynosi 213 metrów. Szerokość cmentarza (od domu 39 do 43) 63 metry. Długość ramienia północnego od ulicy Ugaja do ulicy Smutnej - 236 metrów, szerokość - 74 metry. Według

naszą prośbę. Przyjechawszy do Tomaszowa, zwróciliśmy się do Księdza Dziekana Grada, który nas serdecznie pozdrowił i skontaktował z Księdzem Kowalińskim. Na spotkaniu na terenie cmentarza Katolickiego w Tomaszowie z Księdzem Kowalińskim i Panią Kierowniczką cmentarza, zostaliśmy zapewnieni o gotowości udzielenia nam wszelkiej pomocy, a w pierwszym rzędzie - o dostarczenie wody. Zakupiliśmy 90-metrową plastykową rurę i tak woda została doprowadzona na żydowski cmentarz. W drugim tygodniu naszego pobytu w Tomaszowie byliśmy w ścisłym kontakcie z panem mgr Zbigniewem Dębcem Sekretarzem Miasta, który okazał wobec nas przychylny stosunek. Z jego inicjatywy Zarząd Miasta posłał materiały budowlane oraz robotników, którzy zamknęli szeroki wyłom w murze ogrodzenia cmentarza. Nad główną bramą ulokował Zarząd Miasta szyld z nazwą miejsca i ze wskazówkami co do wstępu na teren cmentarza. Sekretarz Miasta poinformował nas również o działalności wychowawczej wśród uczniów dwóch szkół graniczących z cmentarzem. W celu wyjaśnienia charakteru tego miejsca i nauczenia szacunku do niego, a także nie korzystać z terenu cmentarza dla zabaw sportowych.
Dnia 15.09.95 przyjechaliśmy do Polski (Szlomo Birensztok i Benjamin Yaari). Wzięliśmy z sobą plany prac, chemikalia do czyszczenia nagrobków (w tym materiał, który służył do czyszczenia Sciany Płaczu w Jerozolimie), narzędzia pracy i miernicze, aparaty fotograficzne itd.
Tego samego dnia przybyliśmy prosto z lotniska do Tomaszowa. Gościliśmy w domu rodziny Trocha, która przyjęła nas przyjaźnie. Kontakt z rodziną Trocha nawiązaliśmy dzięki Pani Beacie Kosmala, która zamieszkała u nich, z przerwami, w ciągu trzech lat. Pani Kosmala, historyk z Berlina zajmuje się badaniem stosunków między Polakami, Niemcami i Żydami w mieście Tomaszów w okresie między dwiema wojnami światowymi.
Obecnie nie ma Żydów w Tomaszowie, dlatego przybyła Pani Kosmala do Izraela przed trzema laty i tu spotkała ziomków z Tomaszowa, żyjących w Izraelu. Gdy Pani Kosmala dowiedziała się o naszym planie, wyraziła chęć współpracy z nami na cmentarzu. Tego samego dnia, gdy my obaj przybyliśmy do Tomaszowa, ona zjawiła się również, przybywając z Berlina i odtąd brała żywy i czynny udział w projektowaniu i wykonywaniu pracy na cmentarzu.
Szczęście nam dopisało, ponieważ robotnicy, których wynajęliśmy okazali się nie tylko pilni lecz również zaangażowani emocjonalnie w wynajdowaniu nagrobków. Na ogólnym zebraniu Związku Tomaszowian w Izraelu w listopadzie 1994 była mowa o wykryciu 250 nagrobków pozostałych w Tomaszowie, z których należało odcyfrować napisy i szczegóły. Po miesiącu pracy odkryliśmy ponad 2000 nagrobków, z tego z ponad połowy odczytaliśmy nazwiska pochowanych tam Żydów. Zdołaliśmy też, oprócz nazwisk i dat odczytać wyrazy poświęcenia czy modlitwy, które były wyryte na kamieniach. Nieraz dało się słyszeć okrzyki z ust Szlomo - znak, że wykrył znajome mu nazwisko. Przeżyliśmy przy tej pracy wiele wzruszających chwil.
W pierwszych tygodniach, brał udział w pracy miejscowy nauczyciel Pan Jerzy Wojniłowicz, badacz okresu okupacji niemieckiej w Tomaszowie, który od kilku lat utrzymuje listowny kontakt z naszym kolegą, Mosze Wajsbergiem.
Drugiego dnia naszej pracy na cmentarz przybył z Panem Wojniłowiczem młody człowiek, Michał Rzeźnik, który uczy się języków hebrajskiego i żydowskiego przy pomocy słownika. On również pracował z nami w ciągu dwóch tygodni, aż do rozpoczęcia roku szkolnego, z wielkim zainteresowaniem i pragnieniem pomocy.

The seven-branch menorah and amphora vase decorate the headstone of R. Chaim bar Menachem, from the year 1895 (p. 17). Both are common symbols in Jewish art, from ancient coins, mosaic floors of synagogues from the time of the Talmud, Holy Books from the Cairo archives, to later holy objects, but on headstones in Poland the menorah is very rare. The seven-branch menorah, a symbol of the menorah that stood in the Temple and the hope of rebuilding it, was adopted as the symbol of our country. There is nothing in the epitaph to explain its appearance on this early headstone. which is otherwise a traditional headstone: lions holding a psalter and a crown above.

The inscription on the aforementioned headstone, which is the prayer "God, full of mercy," customarily said during funerals, appears in full on the panel of the headstone. The prayer "God, full of mercy" also appears on the headstone of Taba Raizel, from the year 1906 (p. 11) and on the front of a few dozen headstones in Tomaszow. It appears to be a phenomenon peculiar to this cemetery, since it sometimes appears on headstones in other places in Poland, but is usually carved on the back of the headstone.

About the style and time of the headstones. Two of the dated headstones are older: the headstone of Yacov from the year 1872 (p. 5, right) and the headstone from the year 1884 (p. 13). Both are gate headstones with columns, architrave and the rounded tympanum but without the horns. On the headstone of Yacov, with horizontal ends, the rounded upper structure is carved. Both are rich with symbolic descriptions and plant decorations. Their style of carving is realistic, with depth and three dimensions. Their style of inscription is also similar: beautiful, wide letters and precisely-spaced letters and words. Based on the similarity of these characteristics, I can also relate some of the other headstones to an earlier period, although I cannot read the dates on them, specifically, the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left); the headstone of Zvi Hirsch with the pelican representation (p. 14); the beautiful headstone with the protecting eagle (p. 15); and also the fractional headstone with the bird of death extinguishing the candles of life (p. 16).

In contrast, traditional headstones, starting with the 1890's and probably until the end of World War I, are carved in a flatter style, less realistic, based more on the colors than on the depth of the figures, since they usually were painted in different colors. The symbolic representations also became poorer, fewer in number and a bit more patterned. Such is the headstone from the year 1895 (p. 17); the headstone of Hanoch Henich from the year 1900 (p. 9); the headstone from 1910 (p. 3); the headstone of Itsche Frenkel (p. 10); and the two women's headstones from 1906 and 1910 (p. 11 and 12). In this period, family names appear in growing numbers and become steadily used. "Modern" headstones

The large bird pecking at his chest and spreading its wings on the architrave on the headstone of Zvi Hirsch is a rare representation on a Jewish headstone. It seems to be a representation of the pelican sacrificing itself for the sake of its nestlings and feeding them with its blood. This is a symbol of self-sacrifice originating in the Christian culture.

A large defending bird is standing on the upper structure of the headstone whose name and date are illegible (p. 15). This is an eagle spreading its wings over the upper, rounded shape of the headstone, like the dome of the sky, with his head bent forward. This seems to mean God's protection of he who seeks shelter in Him. This symbol, which also appears above Holy Arks, originates in the Bible: "He shall cover thee with his feathers and under his wings shalt thou trust" (psalms, 91:4). This headstone is skillfully carved, and the shapes are realistic and three-dimensional. It is a gate headstone: birds decorate the capitals of the columns, and the architrave is decorated with plants. Above the architrave there is an open book held by a pair of lions, and in between them there are boxes, possibly charity boxes or inkwells. A trace of faded writing appears on the boxes. Is it the Book of Life? The book also has faded traces of writing: the name of the deceased, Yehuda Yosef? It seems that the same interpretation is good for the eagle spreading its wings in the lower arch above the epitaph on the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left) and on the headstone from the year 1884 that I discussed above (p. 13): the protection and shelter of God.

A bird symbolizing death decorates a fraction of a headstone on which all that can be read is "This is a headstone of burial monument" (p. 16). This bird is spreading its wings and with its legs extinguishing the candles of life, which are in two candleholders guarded by a pair of heraldic lions.

We have seen that symbolic representations of the human figure appear in the shape of hands only: the blessing hands of the Cohen, the hand of the Levi pouring water, and the hand giving charity. There is no complete human figure among the headstones of Tomaszow, and it is very rare among Jewish headstones in general. Therefore, it is surprising to find a human face on the headstone of Hanoch Henich the Cohen (p. 9). Otherwise it is a traditional headstone, with a representation of the blessing hands and an open ark full of books, which indicates the deceased was a Cohen and educated. The face, placed together with a broken branch, a symbol of a break in life, inside the lower arch above the epitaph is a "face" of the setting sun. One line in the epitaph explains its appearance: "We will mourn lamentation and disaster, day turned into night, and he descended into grave."

each other and "supporting" a symbol, as they often appear on the headstone, which are a symbol of kingship, power and glory in general culture since early days, we can see that these animals are susceptible of more than one meaning. For example, on the headstone of Zvi Yitzhak, we see a pair of lions, "guardians of the gate," supporting a gate which symbolizes a kink of "temple" like the Holy Arks of synagogues, decorated with a crown (p. 5, left). The symbol of giving is found in this gate, and therefore the crown is interpreted as a crown of good name. Deer and an eagle also decorate the architrave, and between them is an eagle with wings spread. "Light as an eagle, fleet as a deer and strong as a lion to do the will of the Father," which in this case means to do charity? It is possible to draw this meaning, but it is not the only one. The deer seems also to symbolize the name of the deceased.

A beautiful headstone from the year 1884, rich with symbolic representations (p. 13, name unclear), is a gate headstone with columns and capitals, as is possible to see in the fragmented picture. The upper structure, the rounded tympanum, is surrounded by a strip on which the date of death can be read. The bottom of this strip is decorated with plants which end in a bunch of grapes. The inscribed strip surrounds a carving of a lion on one side and a deer on the other, guarding or glorifying a symbolic gate decorated with a large "crown of the Torah." It is a crown of Torah because inside it are scrolls of the Torah. Is it not also a "crown of a good name?" On the panel, under this inscription, there is the hand placing charity money in the box, opposite another bird on a branch, an eagle spreading his wings between them, surrounded by a half-circle. Indeed, "light as an eagle, fleet as a deer and strong as a lion." It will be shown that this eagle has an additional meaning. It is possible to try to "read" the rest of the symbolic descriptions: the Book of the Torah represents the generosity of the deceased, since the shape of a heart decorates it (?). Maybe the deceased's wife donated a Book of Torah in his memory? The bird on a branch can hint at that, since a bird which is not an eagle is often a symbol of a woman or her children. On the headstone of Bella Aidel, we can also see a bird with a branch on one side, and on the opposite, a hand giving charity (p. 12). The deer on the headstone of Zvi Hirsch, which is "bending" a tree with his leg, undoubtedly symbolizes the name of the deceased, since it does not signify any other symbol (p. 14, date unclear). This stone is also a gate headstone, whose columns are decorated with plants. The architrave is decorated with a bird and the representation of the aforementioned deer, surrounded by an open curtain, with a crown on his head which seems to hint at the "crown of good name." The strip surrounding the circle of the upper structure has an illegible inscription.

The Shabbat Menorah is the most common symbolic representation on women's headstones. It can appear in the form of two candleholders or a menorah with several branches, but in most cases, it is a three-branched menorah, as on the headstone of Taba Raizel Rosenberg, who passed on in the year 1906 (p. 11). On the headstone of Bella Aidel Ostrowich, who passed on in the year 1910, there appears a menorah with five candles on which the center candle is broken, a symbol of the woman's death, of which the candle will be lit no longer (p. 12). The Shabbat menorah symbolizes the three mitzvahs that a woman is obliged to perform. It has been said in the Mishnah "For three transgressions do women die in childbirth: for heedlessness of the laws of the menstruant, the dough offering and the lighting of the lamp (Shabbat 2:6).

A hand putting a coin in a charity box decorates the headstone of Bella Aidel, a symbolic description that relates to the mitzvah of giving charity. This symbolic description, in the shape of a charity box only, also adorns the headstone of Taba Raizel (p. 11). Here it is inside a symbolic gate, along with the Shabbat menorah; lions guarding the gate adorn it and "a crown of good name" decorates it. The symbol of giving charity also decorates headstones of men, especially the early ones. On the headstone of Zvi Yitzhak, we can see a realistic inscription of this symbol (p. 5, left). Great importance is placed upon the mitzvah of giving charity, since it enhances the good name of the deceased.

A representation of a box on a headstone can also be an inkwell. On the headstone of R. Moshe Yehuda Knecht there is what appears to be an inkwell, since it is missing the padlock typically found on a charity box. The inkwell tells us that the deceased was a writer. It is possible that the representation of the four books on this headstone refers to the four books of the deceased, or an interpretation he wrote of four holy books (p. 6).

Animal representations appear in large numbers in Jewish art in general. They are often interpreted according to the popular verse from Avot: "Be bold as a leopard, light as an eagle, fleet as a deer, and strong as a lion to do the will of thy Father, who is in Heaven" (5:23). The lions, the deer and the birds that often appear, usually on the earlier headstones of Tomaszow, cannot always be explained by this verse. Lions can also decorate a headstone because the name of the deceased is Arieh, Leb or Yehuda. "yehuda is a lion whelp" was said in the blessing of Jacob (Genesis 49:9). Deer can decorate a headstone because the name of the deceased is Zvi, Hirsch or Naphtali. "Naphtali is a doe set free" symbolized the tribe of Naphtali (Genesis 49:21). A bird can symbolize the name of a woman Fayge, Zipporah. If we consider also the lions as "guardians of the gates," that is to say, heraldic lions standing opposite

representation of the Book of Psalms on this headstone symbolizes it. The psalm reciters were usually simple, God-fearing people, but not highly educated. The headstone of a person who knew a chapter of Gemara and its commentaries and could integrate Torah study with daily life is probably decorated with an open Ark with books in it.

The headstone of Yakov, from 1872, is decorated with this symbolic description (p. 5, right): the open Ark is within a frame in the design of a temple with columns and architrave, and a Torah crown glorifying from above. That is to say: there are holy books here.

The crowns are symbols of kingship and glory throughout the history of common culture. The glory of kingship is attributed to the Torah in "the crown of Torah." But the Mishnah is more specific about the crowns and speaks of several different kinds of crowns. "There are three crowns: the crown of the law (the Torah), the crown of priesthood, and the crown of kingship, but the crown of good name excels them all" (Avot, 4:13). Crowns appear many times on the headstones. To which one of the crowns mentioned above do they refer, and what do they glorify? Sometimes the combination of the other descriptions tells us, and sometimes the epitaph tells us. When the crown appears together with the symbol of the blessing hands, it is usually the "crown of priesthood." In all cases, the meaning of the "crown of good name" can combine with one of the other meanings, or this meaning alone is implied, because the "crown of good name" is more important than the others, as previously noted. In this case, inscribed on the epitaph we read: "deceased in good name," or "deceased in g.n." This inscription, in fact, appears on many traditional headstones and originates in the Babylonian Talmud: "Happy is he who was brought up in the Torah and whose labor was in the Torah and who has given pleasure to his Creator and who grew up with a good name and departed the world with a good name" (Babylonian Talmud, Berachot 17:7), and in the Bible, "A good name is better than precious ointment" (Ecclesiastes 7:1). "A crown of good name" comes to glorify the deceased since it is customary to speak of his good virtue.

A different crown from the four aforementioned is the fallen crown that comes to symbolize the mourning and lament of the kinsmen. This is the description on the headstone of R. Moshe Yehuda Knecht. The Fallen crown is described with a a ribbon on which is written "the crown is fallen from our head" (p. 6); this image is taken from the lament of the destruction of Jerusalem in the Book of Lamentations: "the joy of our heart is ceased; our dance is turned into mourning, the crown is fallen from our head, woe to us, that we have sinned" (5:15-16).

altar, because in a headstone without the gate structure, the horns appear alone (p. 3).

Headstones in the Shape of an Oak Tree are another group of headstones-R which were probably used specifically for people who died at a young age or before they started a family. An example of this is the headstone of Avigdor Samuelson, who passed on in 1933 (p. 7). Another one is the headstone of Yeshiyahu Warzager, who passed on at the age of 18, in the year 1917 (p. 8). The first one is designed as a gate with a gabled roof and acroteria, and the second is not of the gate type. The common thread between them is the broken oak tree. It is not only a broken tree, a broken branch or a broken flower, which appears on many headstones in Poland as a symbol of the break in life, which is death, as we can see in the headstone of Ze'ev Ben Michael (p. 3), but it is a definite big oak tree that in Tomaszow, at least, signifies the headstone of a young person. On the first headstone there is a realistic three-dimensional bas-relief of an oak whose broken trunk is carved on one side and whose body, which is designed with branches, leaves and acorns, falls over to the other side of the panel with the epitaph. The headstone of Yeshiyahu is designed entirely as a tree stump with a branch of oak attached to the bottom, and a panel with an epitaph attached to the trunk above. This broken or cut-off oak is "Allon Bachuth," the oak of weeping, a metaphor taken from the Bible: "But Debora, Rebekah's nurse, died and she was buried beneath Bethel under an oak and the name of it was called Allon Bachuth (Gen. 35:8).

"Allon Bachut" appeared earlier as a headline to an obituary on the untimely death of a young person, in the Hebrew newspaper published in Poland: "HaTsfira" (no. 68, April 21, 1900).

Common Symbolic Representations. Some of the most common descriptions on the headstones were meant to symbolize the religious status of the deceased in the community. The most common of them throughout the Diaspora is the pair of hands in the position of the blessing of the Cohens (priests), which indicates the headstone of a Cohen. On the Headstone of the Cohen Hanoch Henich, the blessing hands emerge from sleeves in a realistic fashion (p. 9). A pitcher and a bowl, or in the case of the headstone of Itsche Frenkel, a hand pouring water from a pitcher into a bowl, indicates that the deceased is from the tribe of Levi (p. 10). The roll of the Levi is to wash the hands of the Cohen in the synagogue before the blessing of the Cohens, a ceremony which took place in the Temple. Itsche Frenkel was probably also a member of a group of psalm reciters, "Tehilim Zoggers." These people used to get up early every day, summer and winter, and read the Book of Psalms together until the beginning of the morning prayers, before they went to their daily work; the

menorahs, front pages of books and marriage contracts (ketubot). Its meanings change in accordance with the object and time, beginning with the hope of redemption on coins of Bar Kochba until "This is the gate of the Lord into which the righteous shall enter" (Psalms, ch.118:20), a verse which decorates gates of synagogues, Holy Arks and Ark curtains. In spite of the profusion of gates in Jewish art, it seems that the structure of the gate of headstones is not only an imitation of conventional form but possesses symbolic meaning of its own, in addition to those aforementioned. The concept of the grave serving as a house for the deceased and entering it through a gate is ancient in Jewish culture as it is common in the general culture. In the Bible we can find a few references of an entrance gate to the next world, as is written in Job (38:17), "Have the gates of death been opened unto thee or hast thou seen the doors of the shadow of death?"

The forms of "horns" which decorate many gate headstones testify that unique Jewish symbolism is related to forms which originate in common culture. These forms are sometimes designed as horns and sometimes decorated with stylized plant motifs of palmetto. These "horns" are the acroteria, forms which decorated the lower corners of roof gables of buildings of the Hellenistic and Roman periods. They decorate ancient Greek headstones and Roman sarcophagi, stone coffins in the shape of a house.

These forms of "horns" reappear on the headstones as a result of the Neoclassic style, like the form of the gate. Reappear, I have said, because Jewish burial caves of the Second Temple period are decorated with gables and acroteria. There was no hesitation to adopt forms from the common culture and use them in traditional headstones but they were imbued with symbolic meaning from Jewish tradition. I received interesting evidence to the aforementioned from Mr. Yeshiyahu Kaveh, a carver of headstones in Israel, and a son, grandson and great-grandson of headstone carvers form Kalisz, Poland. In answer to my question about these forms his father used to carve on headstones, he answered that these were the horns of the sacrificial altar and that is what they were called by the headstone carvers in Kalisz. When he was young and worked in the family business, they decorated almost all the headstones with the horns of the altar. Therefore, it seems that these "horns" carry the symbolic meaning of the deceased's atonement for sins. This originated from the custom of the Cohen to cast the blood of the sacrifice upon the horns of the altar in order to atone for sins, as is shown many times in the Bible (Leviticus, ch. 4 and ch.9). It is also appropriate to mention here the biblical custom of the sinner to hold the horns of the altar in order claim sanctuary. It seems that great importance was attached to the horns of the

decorations are rarely found on traditional headstones in Poland before the Zionist movement.

The headstone of Michael Fried (?), dated 1910, is a traditional headstone for a person who was probably a Zionist, from a period before the international style (p. 3). Shown here are traditional symbols and a large Star of David over a book. Is it a Zionist book? If it had an inscription, it has worn away and disappeared. The headstone of Rachel Kirschbaum, dated 1936, is a "modern" Headstone of a woman who probably was not a Zionist, but was close to the Polish culture because her name is written both in Hebrew and in Latin letters (p. 4). It is adorned with the modern "victory wreath", and the Shabbat menorah, the traditional symbol found abundantly on women's headstones, as will be seen below, shown in a non-traditional form: diminished and in a circular frame.

There are many headstones of Zionists in Tomaszow. There is also a headstone whose inscription indicates that the deceased was one of the "Bund" Organization. Other headstones bear non-Hebrew inscriptions only, indicating assimilation into the general culture. Many headstones were stolen or broken because they were made of a more expensive stone than the Polish sandstone: granite or marble. Thieves broke many headstones made of sandstone in order to remove inlaid marble from them. I will say no more about them.

Headstones in the shape of a gate. Many headstones in Tomaszow are shaped in the form of a gate which contains a panel with an epitaph, that is to say, two columns with bases and capitals, an architrave, and an upper structure, the tympanum, above. The earlier headstones are usually topped by a semi-circular form, or in a few cases, when the top or the headstone is horizontal, the semi-circular shape is carved in it. For example, the headstone of Jacob, from 1873 (p. 5, right), and the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left). It seems fit here to mention that on earlier headstones, it is possible to read the name of the deceased in capital letters at the beginning of the lines, and that's how I read the names on these two headstones. Later gate headstones are topped with a circular form, sometimes even with a gabled triangular form; in both cases they are decorated with two horn-like forms on both sides; R. Moshe Yehuda Knecht's headstone is an example of this (p. 6, the year is impossible to read).

It seems that the use of the shape of the gate on the headstones is influenced too by Romantic Neoclassicism. But the gate motif is one of the most common in Jewish art even earlier: in Holy Arks, Ark curtains (parochot), Hannukah

HEADSTONES WHICH TELL STORIES

The Jewish community of Tomaszow Mazowiecki numbered 13,000 people on the eve of World War II. In the Jewish cemetery there are scarcely a few hundred headstones to be found. The searching and cleaning project which took place this year added to the number. The pictures brought by Benjamin Yaari enable an initial and partial survey of these headstones. Since this cemetery began as a place of burial in the 1830's, one cannot expect more ancient headstones. The older headstones sank into the ground and were covered by layers of fallen leaves since it is a forested area. Those which were uncovered owe their good condition to the fact that they were covered with soil. But since most of the headstones are made of Polish sandstone, which is not preserved well over time, some of them were worn away and the epitaphs on them are hard to read. In addition, since most of the headstones dating from the 19th century are carved only with the first name and the name of the father, without the family name, clear pictures were not always taken. All this makes it difficult to "read" and understand those ancient headstones, which are rich in symbolic representations, and their artistic qualities are evident in spite of the ravages of time.

In order to understand Jewish headstones in Poland, one should not only read the epitaphs written on them and be impressed by their aesthetic design, but also to "read" the descriptive decorations on them, because architectural ornaments, objects, plants, animals, and even human forms that are described on them do not function merely as decoration, but also have meaning and intention to signify something.

I will begin with a "modern" group among the Tomaszow headstones. The headstone of R. Moshe, son of R. Yehuda Knecht, from the year 1930 (picture 1), and the headstone of R. Moshe Yoseph Salmonovitch (p. 2, unclear date), have a common "geometric" style. The style was influenced by the post-World War I international style in architecture: the form of the "gate" which is also commonly found in earlier headstones, as will be seen below, consists only of straight and circular lines. Two decorations characterize these headstones: the "victory wreath" and the Star of David. The "victory wreath" is made of laurel leaves and fruits, artificially arranged in a horizontal or circular line whose sides fall perpendicularly. This decoration is taken from the Neoclassical style of Western art. It symbolizes glory and victory because during the Classical period it was customary to decorate the victor with a laurel wreath. The Star of David on the headstones, which became a symbol of Zionism, symbolizes the subjects of glory and victory and that the deceased was a Zionist. Both

TRACES OF THE POLISH RESISTANCE IN THE CEMETERY

At the foundation of Tomaszow the Jewish community was small, and its residents did not feel the need for a cemetery within the city limits, but instead, they buried their dead in Ujazd, which was 15 kms. away from Tomaszow. As time passed and the community grew and blossomed, the city founders received a parcel of land from Count Ostrowsky, next to the Catholic and Lutheran cemeteries, all three of which were probably founded at the same time, because their size and area are equal. The date on which the cemetery was founded has been forgotten by the residents, and the headstones do not provide any clues. The headstones which today remain intact, albeit with inscriptions partially or completely worn away, still command the attention of connoisseurs of the art of sculpture and carving, because they are excellent works of art and delicacy, with flowery curves, corollas with lamps, books and charity boxes, hands open for a blessing, and other such extremely beautiful signs which show that the stonecarver was worthy of being a unique sculptor. Among the rest of the headstones, two which attract the attention of connoisseurs belong to two sisters who were buried on the same day, and each stone is carved with the white Polish eagle, in all his beauty and glory. According to the little that is known, the two sisters were killed by the Russians. Their names and date of burial were erased, and it is not known if they were killed during the 1831 rebellion or the 1863 rebellion. It probably happened in 1831, because 60 years ago, I had already questioned a few elderly people in this matter, and they couldn't remember any clear information to tell me.

The old people of the city have never stopped telling that in the year of the 1863 revolution, there was one Jewish woman from Tomaszow commanding a company of rebels, who passed through the city many times with the company, riding a horse. One Thursday, a market day, she gave a speech to the farmers who came to the city to sell their goods, arousing them and creating great enthusiasm to participate in the revolution. She was under the thumb of General Leangivitch, who supervised the fighting in Opoczno region, and her family name was Altschuler. According to this information, one can assume that the headstones with the Polish eagle are hers and her sister's. Another iron headstone, whose carvings are in Polish, and is surrounded by an iron fence, standing on Doctor Sznicer grave,.....

YAKOV STEINMAN

Germans, Jews and Poles met and talked together again in Tomaszow in an atmosphere of trust and brotherhood.

BEATE KOSMALA

THE HISTORY OF THE JEWS OF TOMASZOW, AT THE ONE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF THE COMMUNITY, 1831 - 1931

Count Tomas Ostrowski, willing to found the settlement of Tomaszow, built a weaving factory in the center of a forest. All the lands were in his possession. To the newly-built settlement, he invited Germans who were specialists in textile weaving, and also Jews who were expert merchants. He gave all of them pieces of land and sold them wood to build houses, all on yearly credit.

The Jews bought from him all the weavings that were made in the weaving factory. They carried the merchandise on horse-drawn carriages for great distances and sold it in the markets.

After Count Tomas died (in 1817), his son, Count Antony Ostrowski, tried to gain recognition for Tomaszow as a city with the authorities in Warsaw, and also was active in granting the local Jewish people the status of a independent community. Until then, the Jews of Tomaszow belonged to the Ujazd community, which was where they took their dead for burial. Ujazd was a very old community, and the cemetery was as well.

In the year 1830, when Tomaszow was declared a city, the Jews were granted permission to establish an independent community in Tomaszow. In the year 1831, the Jewish community of Tomaszow was established, and in the following year, the city administrators approved the collection of taxes for the benefit of the Jewish community, to be taken from the "Mikveh", "Aliyah laTorah", kosher slaughtering, and memorial ceremonies.

Count Antony Ostrowski made a gift to the Jewish community, like he gave to the Catholics and the Evangelists, pieces of land to build three cemeteries.

The first headstone was placed in the Jewish cemetery in the year 1831, belonging to a non-local Jew who was buried there. At the time of the building of the cemetery, a "Hevrah Kadishah" was established in Tomaszow, and the establisher was Rebbe Lievke Zilber. His father was killed in a village called Cista, near Praga, during the 1831 rebellion.

MOSHE FEINKIND

time after having been erected. The few Jews who returned to resettle in Tomaszow after the war were buried there. This, however, was not to be their final resting place. This was the case of Dr. Fabian Warszawski, whose remains were transferred to Warsaw in 1963. The history of the Jewish cemetery is also, in part, a history of the people of Tomaszow.

In February, 1993 I inquired of a Tomaszowian member of the Evangelical community about the Jewish cemetery. He located the site on the city's map and noted the dereliction of the place. When I asked him if something could be done to remedy the situation, he asked "By whom?" To this I had no answer.

In May of that year I searched for this sad place, whose tombstones represent the only evidence of a once thriving Jewish community in this city. The tombstones appeared to have been ravaged by time and the elements, but in this case is it not much too soon? A historically documented reconstruction of a destroyed world cannot revive the victims. Is it not incumbent, however, upon the future generations to at least make an effort to recognize that which was destroyed?

My continuing investigations about life in Tomaszow Mazowiecki before the Second World War brought me, in April 1994, to Tel Aviv, where I met and interviewed eight former residents of Tomaszow. One of them was Benjamin Yaari, chairman of the Organization of Tomaszowians in Israel. To my great surprise, Mr. Yaari revealed to me in a letter in September, 1994 that he had recently visited Tomaszow, his birthplace and the city where he spent his childhood and youth. When he visited the city's devastated cemetery, he decided, there and then, to commemorate the Jewish cemetery as well as the Jewish community of Tomaszow. I offered my help without further procrastination. Mr. Yaari's project was realized in August 1995. He arrived in Tomaszow from Israel together with his uncle, Mr. Shlomo Birenstock, and I came from Berlin. Together with four other residents of Tomaszow we established an extraordinary work team. While we worked in the cemetery, also called "House of Life" in Hebrew, the Jewish inhabitants of Tomaszow came to life as Benjamin and his uncle discovered grave stones and spontaneously recounted stories about the people whose names were engraved on the stones. While working on the project, Benjamin, his uncle and I resided at the home of my friend Urszula Trocha, who, with the aid of her organizational skills, as well as her good will, helped us to solve everyday problems connected with our work and, in addition, "spoiled" us, to the best of her abilities, after hours. We felt ourselves sheltered, even at the most difficult moments of memory and pain. Something which I dared not dream about during my first visit to the city as a stranger suddenly materialized, as

Nothing remains of the great synagogue of Tomaszow, which was built in the years 1864-1878 and in which Rabbi Samuel Halevi, a Mizrakhi leader and member of the Polish Sejm between 1928-1936 lectured. It was burnt down in October 1939 together with two other synagogues, which were situated in Warszawska and Jerosolimska Streets, by Nazis of German extraction. Today there is no plaque or memorial in Tomaszow to commemorate the destroyed synagogues. The only visible sign of a once viable Jewish community in Tomaszow is to be found in the run-down Jewish cemetery situated far from the center of the city close to the Catholic and Protestant cemeteries. The cemetery itself reflects the history of the Jews of Tomaszow. The city's Hevra Kadisha played an important role in the life of the community as it did in all Jewish communities. Tomaszow, as well as other cities in the mid-19th century, witnessed disputes between the reformist and the ultra-orthodox trends with regard to proper burial rituals. On 22.8.1878 the Jewish newspaper in the Polish language Israelita carried an article about the merchant David Halpern who served as the community leader for many years and was instrumental in purchasing a litter for transportation of the deceased, who were until then carried by wagons. He also built the wall surrounding the cemetery (which is still in existence today) and set the standards for burials. The Jewish papers of Tomaszow, in the period between the two World Wars, contained articles about the funeral services of well-known Jewish personalities, which were held during that period. Non-Jews also participated in those funeral services which were long, drawn-out affairs, including a procession from the city to the Jewish cemetery. We have evidence to the fact that non-Jews gave eulogies at the funeral of the Zionist Aaron Lichtenstein in 1928 and that of Abraham Jakubowicz, a member of the Jewish Bund, in 1933.

The Nazi occupation forced the Jews of Tomaszow to move to the ghetto, in December, 1940, and to live under terribly cramped conditions. The ghetto was shut down in December, 1941. In that year the Jewish cemetery was filled by a great many graves of adults and children who were killed, mercessly, by the police for escaping the ghetto in an attempt to find food. Their bodies were collected by members of the Jewish police and piled atop wagons which left blood stains on the road to the cemetery. Relatives were not permitted to join the funeral processions, and no religious ceremony was held. The wagons were emptied into anonymous mass graves, together with the bodies of victims of Typhoid Fever and victims of torture. At a later period the Nazis issued orders to use tombstones for street paving.

After the war, some Jews attempted to erect memorials to their relatives who died here or in Treblinka, but part of the memorials were destroyed a short

another Jewish writer of Tomaszow wrote that the anti-Semitic poisonous incitement was slowly attacking the inhabitants of the city.

Tomaszow, which witnessed a great deal of perversity throughout its history, much suffering and little prosperity, lost its cultural uniqueness forever during the Second World War as a result of the destructive Nazi occupation policy. The terror regime imposed by the Nazis brought about great suffering and loss to the Polish population. Nearly all of the Jewish population was destroyed in Treblinka. The German inhabitants fled to the West in January 1940. Those who did not escape in time left later on, usually after having been imprisoned in the camps, and settled in Germany. Only a small number of Jews survived the death camps. Some of them were freed from various camps in Germany, others escaped to the USSR and survived, while still others survived by adopting a false identity in Poland, Riga, or in other places. If they returned to the city after the war, it was for a short while only. For many, Poland became the graveyard of their beloved ones. Others sensed an atmosphere of hate towards them, especially after the pogrom in Kielc in July 1946, and they, too, left. Jews from Tomaszow can be found today in Israel, the USA, Australia, Canada, France and other places.

What can a historian, whose object is to study the relations among peoples in Poland between the two World Wars, find today in a city like Tomaszow, which previously had a mixed population? Do any meaningful tracks remain today of the inhabitants who lived there at that time, and who are no longer there, inhabitants who influenced the development and history of the city? At first glance, one can find very few tracks, indeed. On closer examination, however, one can identify buildings and places, which are proof of the existence of Jews and German Protestants here in the past.

One can still find here private homes that previously belonged to Jewish and German industrialists who resided next to each other close to the old factories with the tall chimneys. Similarly, the German school "Mikolj-Rej-Volksschule" still stands in Tkacka Street opposite the Jewish bath house and mikvah used today as a market place. Also, remains of the Jewish high school can still be seen in Pilsudski Street.

Clear evidence of Protestants' life here are the two Evangelical churches: the smaller and older church is in Kosciuszko Platz and the larger one, a brown brick edifice built in 1903, which serves as a church for the small Polish Evangelical community, is located in Antoniego Street and called Erloser Kirche. The tombstones of the Evangelical church bear names of important local personalities.

A POLISH TOWN AND ITS JEWISH CEMETERY

Tomaszow Mazowiecki is one of the youngest cities in Poland. It was granted the status of "city" only in 1830. The origin of the city was as the home for various ethnic groups. The founder of Tomaszow was Duke Antoni Ostrowski, a pioneer and an industrial entrepreneur, as well as a business reformer. He invited German weaving craftsmen as well as Jewish weavers and businessmen to his weaving plants in Tomaszow. At the end of the 19th century the city of Tomaszow had a majority Jewish population. In 1892 there lived in Tomaszow 7,748 Jews, 5,505 German Protestants and 5,480 Catholics. At the beginning of the 20th century this balance changed as a result of the emigration of farmers due to the creation of jobs following upon the rise of industrialization. At this time, the minority Polish Catholic population became the majority, and the Jews and Protestants - the minority. - It must be remembered that the Jews, who lived under the Czarist rule in Congress Poland were a national minority possessing limited rights.

With the establishment of an independent Poland after the end of the First World War, conditions were radically altered. Poles found themselves living in their own state, and the Jews and Germans became Polish citizens enjoying autonomous cultural privileges which were granted to them by virtue of the agreement establishing the state. This resulted in many disputes and quarrels between the two World Wars.

In the First World War Germany conquered the region, plundered the factories, and the economy was paralysed. Following the war restoration of the textile industry was hampered by difficulties in marketing because of loss of the Russian markets. Despite the efforts of the Jewish and German industrialists, Tomaszow remained, between the two World Wars, one of the three Polish cities with the highest unemployment rate in the state. In 1930 the population was comprised of 27% Jews, 9% Germans and 63% Poles.

How did the inhabitants live under such difficult conditions? What were the relations among them? The Jewish writer Zusman Segalowicz, who visited the city in July 1936, expressed his impressions as follows: "...an original city, indeed, in which chimneys of the factories are surrounded by green trees". He went on to say that the relations among the three nations living in the city appeared to be more sociable and friendly than in other places ("Tomaszow". Ilustrowany Miesiecznik, July 1936). As opposed to this, in a different article,

had to be cleared and weeds and bushes had to be pulled out. From dawn to dusk, the entire team, including the local people, worked with devotion, willingness and enthusiasm. We discovered beautiful headstones which were delicately carved with flowers, coronas, candle holders, books, charity boxes, blessing hands, the six books of Mishnah, the five books of the Torah, and engravings in different styles. Most of the headstones are inscribed in Hebrew, beautifully carved, and some headstones were also inscribed in Polish. It appears that the headstone carvers were artists who infused their work with soul and love. We knew that it was our duty to do the job for posterity, so that people will know and remember the history of our city. We shall not forget our families, friends, neighbors and the entire community, of whom this is the last sign remaining in the region, and to perpetuate their memory for eternity. May their souls be bound in the bundle of life.

The city itself has changed a great deal, from my point of view: many houses have vanished, the spaces have grown larger. The city is vastly different from the picture in my mind; kerosene vendors are no longer seen in the streets, no more horse-drawn carriages, there are traffic lights, cars, and neon signs.

People are dressed nicely, the city streets are clean, there is much greenery, beautiful public gardens, the sun is shining, but there are no Jews in the city, there is no memory of the rich Jewish life that used to be here. A period of history has come to an end, the circle of Jewish life in Tomaszow has closed in the great disaster the Holocaust, the total and brutal destruction.

At the conclusion of the job, which took exactly one month, we met with reporters from the local newspapers, the secretary of the city, priests from the Catholic Church, and the people who worked with us faithfully and gave us so much support, and we thanked all for their help. We were glad when we received the promise that in the future, the Jewish cemetery will be cared for and preserved by the municipality.

The memories of the past continue to strike, and the heart refuses to believe that this is how it all ended.

The Jewish life in the city where we were born and raised has ended. We hope for a better future, a future without wars or Holocaust.

SHLOMO BIRENSTOCK

THE JOURNEY TO TOMASZOW

We arrived in Poland on the Polish airline "Lot" on Tuesday, August 15, 1995. Warsaw welcomed us with heavy rains. We rode on a bus that travelled slowly to Tomaszow, stopping in many places on the road, towns and villages whose names brought to mind many memories from the past.

I remembered with nostalgia the lively Jewish presence in this region, and the pictures from the past. We arrived in Tomaszow, and went to the house where we stayed on Szkolna Street. Nearby, there is Polna Street, where in number 24 was my "Talmud Torah." The voices of the Jewish children who studied I could not hear. I soon awoke from my daydreams; no sign from the past remained, no Jews, and nothing to remind me of my past.

Our target in this journey was to find headstones in the Jewish cemetery, and to expose, record and photograph them in order to preserve them and create a memorial to the glorious Jewish community that lived in our city for many years, until 50 years ago, when the Nazis destroyed Judaism in Poland, including our community.

Upon arrival, in Tomaszow, Benjamin and I with Mrs. Kosmola, who came from Germany to help, and a few of the local pepole, discussed the work plan we made in Israel, and requested the workers to begin to work following morning.

The cemetery was badly neglected. Most of the headstones were uprooted, and some of them were upside down with the inscriptions facing the ground. Some headstones were smashed and broken, especially those of marble, which had been uprooted. Most of them were full of lichens and it was difficult to decipher the inscriptions. The cemetery's fence was broken and the local kids played football in the western part, which was, for the most part, empty of headstones.

Approaching the headstones was difficult. Thistles, bushes and weeds prevented access, and in some places, there had accumulated garbage and dirt, left by other people who gathered in this place for different reasons. A total disaster, there is no forgiveness for what had been done to the living and to the dead. There was a great difference between the Jewish cemetery and its neighbor, the Catholic cemetery, because the latter has been well cared for and is clean and blooming.

The work was very hard: the heavy headstones had to be turned over and cleaned in order to be able to read their inscriptions, access to the headstones

These are headstones which were removed from the cemetery by the Germans to be used as paving stones for parking lots for trucks in different places in the town. After the war, the municipality returned the headstones to the cemetery and left them in this spot. We separated a few headstones from the pile and tried to decipher their inscriptions. We were only partially successful: it seems that the trucks movements over the headstones erased most of the inscriptions. Those which we were able to decipher we recorded and gave the number 90 as the first two digits of the identification number.

All the headstones face east, with the exception of the headstones in rows 12a, 12b and 12c, which face west. These rows are located in the upper part of the cemetery, which is the continuation of the boulevard that ends where the cemetery becomes larger.

There is a building in the cemetery that used to serve as the residence of the Jewish grave digger, and nearby there is a smaller building, which used to be the purification room. Today, the purification room serves as a chicken coop, and the residence is occupied by an old, poor, sick, friendly couple. The man told us about his longstanding friendship with the manager and the grave digger of the Jewish cemetery, whom he named Achil Eiseman. With grief, he told us that two uniformed Germans came to the cemetery one day and shot Eiseman to death, near the residence. He also told us that Eiseman is buried near the first boulevard.

On the base of a few headstones, we found "self-advertising" for headstone carvers: Goldberg, 44 Warszawka Street, Tomaszow . Baczinsky, 19 Legiegiem Street, Tomaszow . Z.H. Lebenburg, 33 Litewska Street, Piotrkow Ç. Satat 30 Zagerger Street, Lodz. We took hundreds of pictures and slides in the cemetery. On the list we marked headstones whose pictures or slides are in our possession. We are willing to provide copies of the pictures at the families' request. We would be happy to answer questions about the cemetery or the headstones. It is possible to contact the Organization's office, at 158 Dizengoff Street, Tel Aviv, or the head of the Organization, Benjamin Yaari, 6 Dror Street, Holon 58801, tel. 03-5505432.

It is a pleasant duty for us to thank the many good people who helped in the planning, preparation and execution of the project at the cemetery in Tomaszow, and to the generous people who helped and supported the creation of this book. May they all be blessed.

Editor

NOTES AND EXPLANATION FOR THE VISITOR TO THE JEWISH CEMETERY OF TOMASZOW AND TO THE READER OF THIS BOOK.

The headstones, from which we recorded the names and details which appear in this book under the title "A List of Headstones," were marked by us, for identification purposes, with 5-digit numbers. The first two digits represent the row numbers, and the remaining three digits run consecutively within the row. Our first task in the Jewish Cemetery of Tomaszow was to measure the area and record the information that is represented on the cemetery map, enclosed with this book. The cemetery is laid out in the shape of the Hebrew letter "R" The main gate is located on General Gerta Robyatcky Street, between houses number 39 and 43. From the southernmost point to the northernmost point, which borders the Catholic cemetery, the length of the cemetery is 213 meters, and the width is 64 meters. The length of the upper segment, which is parallel to the Catholic cemetery, is 236 meters. The width (parallel to Smotna Street) is 74 meters. According to these measurements, the total area of the cemetery is 2.64 hectares (26.4 dunams). First, we marked the rows: row 1 is adjacent to the eastern wall, and the remaining rows were numbered until row 20, which is adjacent to the western wall. Rows beginning with number 21 are in the upper part of the cemetery. We added three more digits to each headstone, beginning in the south and moving northward. Thus, we arrived at a 5-digit identification number for each headstone. We wrote each number on its headstone with a waterproof felt-tipped pen. This is the number which is written in the left column of our list of headstones. There are six columns on the list, as follows:

column 1: Family names and first names

column 2: Father's name

column 3: Husband's name (Wife of...)

column 4: Year of death

column 5: Four signs: The sign * = the prayer "God, full of mercy" (we counted 28 headstones with this sign).
The sign ** = epitaphs or words of praise are written.
The sign # = a photo of the headstone is in our possession.
The sign @ = a slide of the headstone is in our possession.

column 6: The identification number of the headstones, marked by us. We found a pile of headstones to the right of the main entrance.

reporter asked us. Our reply was that during the first few years after leaving Poland the Holocaust refugees busied themselves with rehabilitation, self-healing, getting accustomed to a new place, learning professions, establishing themselves economically, making families and having children. We in Israel were also busy defending our existence and consolidating our old-new motherland. Only lately, upon retirement, do we have the time for a project such as the one we carried out in the cemetery in Tomaszow. Our aim is to preserve the past and hand it over to the next generation, reinstating the honor of the community forefathers. We went our separate ways with wishes of peace and serenity in a spirit of continued cooperation.

BENJAMIN YAARI

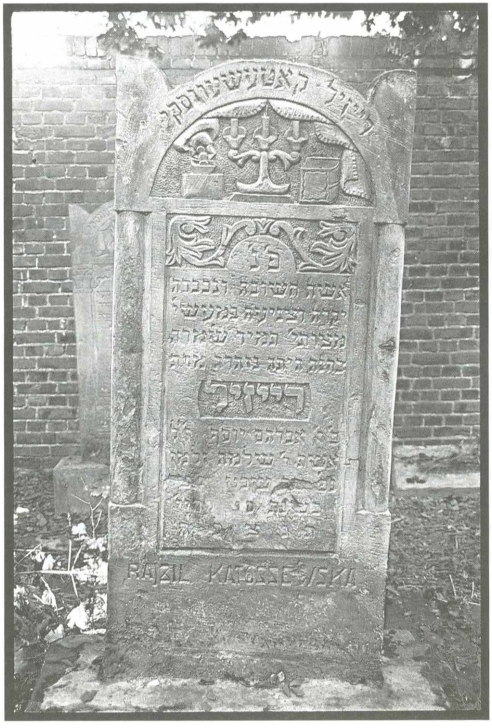
Berlin and joined us in the restoration. We were fortunate to hire diligent workers who assisted us in our efforts to uncover headstones which were buried in the ground. After a few days of work, they became true partners in our search, making a serious effort to try and find the headstones hidden in the ground. In the plan presented to the General Assembly of the Organization in Israel, in November of 1994, we spoke of about 250 headstones remaining in the Jewish cemetery in Tomaszow. The aim was to decode and record details of as many of them as possible. After a month's work, we had discovered more than 2,000 headstones, and we succeeded in recording the family names of half of them (which was the prerequisite for recording), as well as other personal details. In addition to names and dates, we were able to copy epitaphs, and prayers, which were inscribed on the headstones. We were deeply moved by the inscribed symbols, such as candle holders, animals and birds which ornamented most of the headstones. From time to time, Shlomo shouted, which meant he had discovered a familiar name on a headstone. There were many emotional moments in this work. In the first couple of weeks, Mr. Yerzy Wonilowicz, a local teacher, worked in the cemetery too. Mr. Wonilowicz studies the German occupation in Tomaszow and has corresponded for several years with our friend Moshe Weisberg. On the second day of work, a young man named Michal Rzeznik accompanied him. He is a student who is learning Yiddish and Hebrew from a dictionary. Both worked with us during these two weeks (until September 1st when they returned to school), with interest and dedication. We split into two teams. Mr. Birensztock headed a group which cut free access, with saws and axes, to the headstones, and lifted them out from the ground with iron bars. The second team included Mrs. Kosmala, the historian, Mr. Wolinowicz, the teacher, Michal, and Benjamin. This group worked in cleaning the headstones and copying their inscriptions. We discovered marvelous things, in both beauty and content. We were interviewed by a local newspaper in Tomaszow, which printed the interview under the heading "The Tomaszowians from Israel". The article told the story of the Jews who came from Israel to restore their cemetery in Tomaszow, and about the activities of the world-wide ex-Tomaszow Jewish Organization. A few people interested in the subject came to visit us, as a result of the article. At the end of our stay in Tomaszow, we gathered in the lounge of the Hotel Mazowsze on Antogonigo St. Present were the workers and supporters of the project, including the Town Secretary, two priests, the manager of the Catholic cemetery and journalists from two local newspapers. There were greetings from both groups, including warm words by the Town Secretary and questions from the press. "Why did you come to take care of the cemetery 53 years after the Jewish community was wiped out?" one

our idea of restoring the Jewish cemetery. Enclosed with the letter was a map of the immediate vicinity. As for our request regarding a water supply, the reply was that there was no water pipeline to the Jewish cemetery. The municipality did not have funds in the budget to cover laying such a pipe. We tried to make contact with the Catholic Church in Tomaszow, knowing that their cemetery was in close proximity to ours and had running water. Through Father Nicholas Angernard of the Dormitian Monastery in Jerusalem, we managed to contact Mr. Andrzej Krafft, a Catholic priest and a Pole living in Wurzburg, Germany, who had personal contacts in Tomaszow. Mr. Krafft presented our case before the Church in Tomaszow and informed us of their positive response. Upon our arrival in Tomaszow, we contacted the Dean, Father Grad. I was welcomed with greetings and directed to Mr. Kowlinski, the priest in charge of the Catholic cemetery in Tomaszow. We set out for a meeting with Mr. Kowlinski in the Catholic cemetery where we were presented before the local management and assured of their generous help with every request we would make for assistance, especially in receiving a water supply. We purchased 90 meters of plastic pipe and the water flowed. During the second week of our stay in Tomaszow, we met the Town Secretary. We stayed in touch with him throughout our visit, and his response was encouraging. On his initiative, the municipality sent workers with materials to close up a large hole in the cemetery wall. The municipality fixed a sign on the cemetery's main gate, explaining the entrance arrangements. The Secretary also informed us of actions taken in the two schools next to the cemetery to teach the children to be respectful of the cemetery and to prevent them from using the cemetery for unsuitable activities such as football. On September 15, 1995, we, Shlomo Birensztock and I, set out for Poland. We took work plans, cleaning chemicals including the substance used to clean the Western Wall in Jerusalem, tools, measuring instruments, and photographic equipment with us. That afternoon, we went directly from the Warsaw airport to Tomaszow. We were guests of the Trocha family who received us warmly and with friendship. The ties with the Trocha family begun by Beate Kosmala, who had stayed there occasionally over the last three years. Mrs. Kosmala, a historian from Berlin, studies the relationships among the Polish, German, and Jewish populations in Tomaszow between the First and Second World Wars. In order to learn about Jewish leg of this triangle (and since there are no Jews remaining in Tomaszow), Mrs. Kosmala came to Israel three years ago and met with Jewish Israeli citizens who are former residents of Tomaszow. When Mrs. Beate heard of our plans to go to Tomaszow and restore the Jewish cemetery there, she became interested in participating in the project. And so it was that on September 15, 1995, upon our arrival from Israel, Mrs. Kosmala came in from

EDITORIAL COMMENT

On behalf of all those who worked in the Jewish cemetery in Tomaszow this year, and those who worked on the writing and editing of this book, I ask for pardon and forgiveness if, God forbid, the memory or honor of the deceased or their families were blemished during the field work or the recording of the headstones. All was done in an attempt to preserve the memory and honor of the men and women of the Jews of the community of Tomaszow-Mazowiecki. During the summer of 1994, I visited my home town of Tomaszow for two days. I roamed the streets, stopping near the houses where my family, my school friends and friends from the youth movement used to live. I recalled memories and silently spoke to the walls of the houses; although they did not answer back, I felt peace. During the afternoon of the second day, I went to the Jewish cemetery. I was told that my grandmother's headstone was there. The gate of the Jewish cemetery was closed and so I passed through the Catholic cemetery. I looked at the gleaming white headstones, noting the plenitude of flowers and visitors, diligently gardening and keeping the area clean. Upon entering the Jewish cemetery, I was stunned: the place looked like a jungle. The headstones were thick with weeds, fungus, layers of dust and black rot. Weeds and bushes prevented free access to the headstones. I tried to discover the names written on the headstones, with no success. The embarrassing situation was very depressing and I decided to seek ways to change it. Upon returning home, I reported on the status of the cemetery to my friends, members of the Israeli Organization of Ex-Tomaszow Mazowiecki Residents in Israel. I filed ideas and work plans to treat the headstones. At the General Assembly of the Tomaszow Organization in November 1994, the operational scheme was worked out and approved and at the end of that year I presented it before the Organizational Committee in New York. The plan was received with enthusiasm. We went to work. At the end of January 1995, we sent a letter to the Tomaszow municipality, stating our intention to send a team to restore the Jewish cemetery in their town. We asked the municipality for a map of the cemetery and to arrange for a water supply to be available at the site. At the same time, we looked for ways to perform the job. We were assisted with knowledge from the museum in Jerusalem, from chemical engineers, and from excavators experienced in working at ancient sites and in old cemeteries. After four months, during which no reply had been received from the Tomaszow municipality, we approached the Embassy of Poland in Tel Aviv to ask for their help. The First Secretary of the Embassy of Poland sent a letter on our behalf and soon after he received a reply from the mayor. At that time, the Town Secretary mailed me an encouraging letter, supporting

RAJZL KIESIELEWSKI

It is with deep emotion that I am writing these introductory words to a publication concerned with the Jewish cemetery in the Polish city in which I was born, Tomaszow Mazowiecki.

I left this city in 1935 and returned for the first time only 58 years later. On another visit, in October 1995, I went to the Jewish cemetery in Tomaszow, took some pictures, refreshened some old memories, and was told that only a few days earlier, two Israelis, originally from Tomaszow, who had spend some weeks there, had left. Only after Benjamin Yaari's visit in my home in Rehovot a few days ago, did i realize that it was he and his uncle Szlomo Birenstok who had done the painstaking, deeply moving and so important work, which is before us in this book. My profound respect and congratulations to Benjamin Yaari for his initiative, his perseverance and this most successful result of his efforts. Let it serve as a link between the past - the ancestors who have disappeared - and the future generations who may be interested to learn something about the origins of their families.

Professor MICHAEL SELA

Weizmann Institute of Science, Rehovot

Z głębokim wzruszeniem piszę tych kilka słów wstępu do książki o żydowskim cmentarzu w Tomaszowie Mazowieckim, w Polsce, w mieście w którym się urodziłem.
Opuściłem Tomaszów w roku 1935 i po raz pierwszy powróciłem tam dopiero po 58 latach. W czasie mojej drugiej wizyty, w październiku 1995 poszedłem na żydowski cmentarz, zrobiłem tam kilka zdjęć i przywołałem wspomnienia.
Poinformowano mnie, że kilka dni wcześniej wyjechali dwaj Izraelczycy, którzy pochodzą z Tomaszowa, a przebywali na miejscu kilka tygodni.
Dopiero, gdy kilka dni temu odwiedził mnie w moim domu w Rechowot Benjamin Yaari, dowiedziałem się, że to on i jego wujek, Szlomo Birensztok wykonali w Tomaszowie Mazowieckim tę trudną, ważną i budzącą wzruszenie pracę, udokumentowaną w tej książce.
Pragnę wyrazić Benjaminowi Yaari uznanie i głęboki szacunek za jego inicjatywę, wytrwałość oraz udany wynik jego trudów.
Oby książka ta stanowiła ogniwo łączące przeszłość - pokolenia, których już nie ma - z pokoleniami przyszłych, które może zechcą poznać źródła i korzenie swych rodzin.

Prof. Michael Sela
Instytut Naukowy, Rechowot

תוכן העניינים

	מאת	עמוד
הקדמה	פרופ׳ מיכאל סלע	3
פתח דברים	בנימין יערי	5
הערות והסברים	המערכת	8
המסע לטומאשוב	שלמה בירנשטוק	10
עיירה פולנית ובית העלמין היהודי שלה	באטה קוסמלה	12
תולדות יהודי טומאשוב	משה פינקינד	15
עקבות המרד הפולני בבית הקברות	יעקב שטיינמן	16
מצבות מספרות	מרים גומפל	17
"רשימת מצבות"		23
הספדים ותפילות ע"ג מצבות		107
מפת בית-העלמין		110
מסיבת עתונאים		112
צלומים מבית העלמין		114

Table of Contents

Preface	Prof. Michael Sela	V
Editorial Comments	Benjamin Yaari	VII
Notes and explanation	Editor	XI
The Journey to Tomaszow	Szlomo Birenstok	XIII
A Polish town and its Jewish cemetery	Beate Kosmala	XV
The history of the Jews of Tomaszow	Moshe Feinkind	XIX
Traces of the Polish Resistance in the cemetery	Yakow Steinman	XX
Headstons which tell stories	Miriam Gumpel	XXI
Map of cemetery		110
Pictures		114
Press conference		112
Texts on some of the headstones		107
A list of headstones		23

Spis Tresci

Wstęp	Prof. Michael Sela	V
Przedmowa	Benjamin Yaari	XXXI
Uwagi i wskazowki	Redaktor	XXXIII
Podroz do Tomaszowa	Szlomo Birenstok	XXX
Polskie miasto i jego żydowski cmentarz	Beata Kosmala	XXXVI
Dzieje Zydow Tomaszowa	Mosze Fajndkin	XL
Slady Polskiego powstania na żydowskim cmentarzu	Yakow Sztainman	XLI
Macewy opowiadaja	Miriam Gumpel	XLI
Fotografie z cmentarza		114
Spotkamie 12.10.95		112
Mapa cmentarza		110
Teksty na niektorych nagrobkach		107
Lista nagrobków		23

Staff - Komisia ksiazki:
Zvi Amzel, Szlomo Birensztok, Beate Kosmala, Tzippi Shehebar

English translation - Tlumaczenie na Angelski:
Nancy Roberts, Eytan Tourjeman

English Advisor - Radca na Angelski:
Dov Wurzel

Polish translation - Tlumaczenie na Polski:
Szoszana Raczinska, Anna Cwiatkowska

Photography and design - Zdjecia i grafika:
Benjamin & Sharon Yaari

Desing adviser - Graficzny radca:
Hanoch Amitt

Printing by the generosity - Drukowane w uprzejmosci:
"Madan" Nazareth

Paper Materials donated - Papier ofiarowal Pan:
Abram Lancman

Computerized pre-press:
Mirit Production

This stone shall be a witness unto us...
(Joshua; 24; 27)

Patrzcie, oto ten kamień będzie dla was świadkiem
(ksiega Jozuego: 24, 27)

The Jewish Cemetery Tomaszow-Mazowiecki Żydowski Cmentarz

Editor Redakor: Benjamin Yaari-Wald

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Published by the Israeli Organization of Residents of Tomaszow-Mazowiecki
Wydane przez Zwiazek Tomaszowian w Izraelu
1996

The Jewish Cemetery
Żydowski Cmentarz
Tomaszow-Mazowiecki

Published by the Israeli Organization of Residents Tomaszow-Mazowiecki
Wydane przez Związek Tomaszowian w Izraelu